

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय नाटक

दा क्र ११२१

IRBK-0101121

IRBK-0101121

IRBK-0101121

द.क्र. ११२१

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना :- खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक परत करावे,
तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार
प्रतिदिनी ५ पैसे जादा वर्गणां भरावी लागेल.

IRBA-0101121

IRBK-0101121

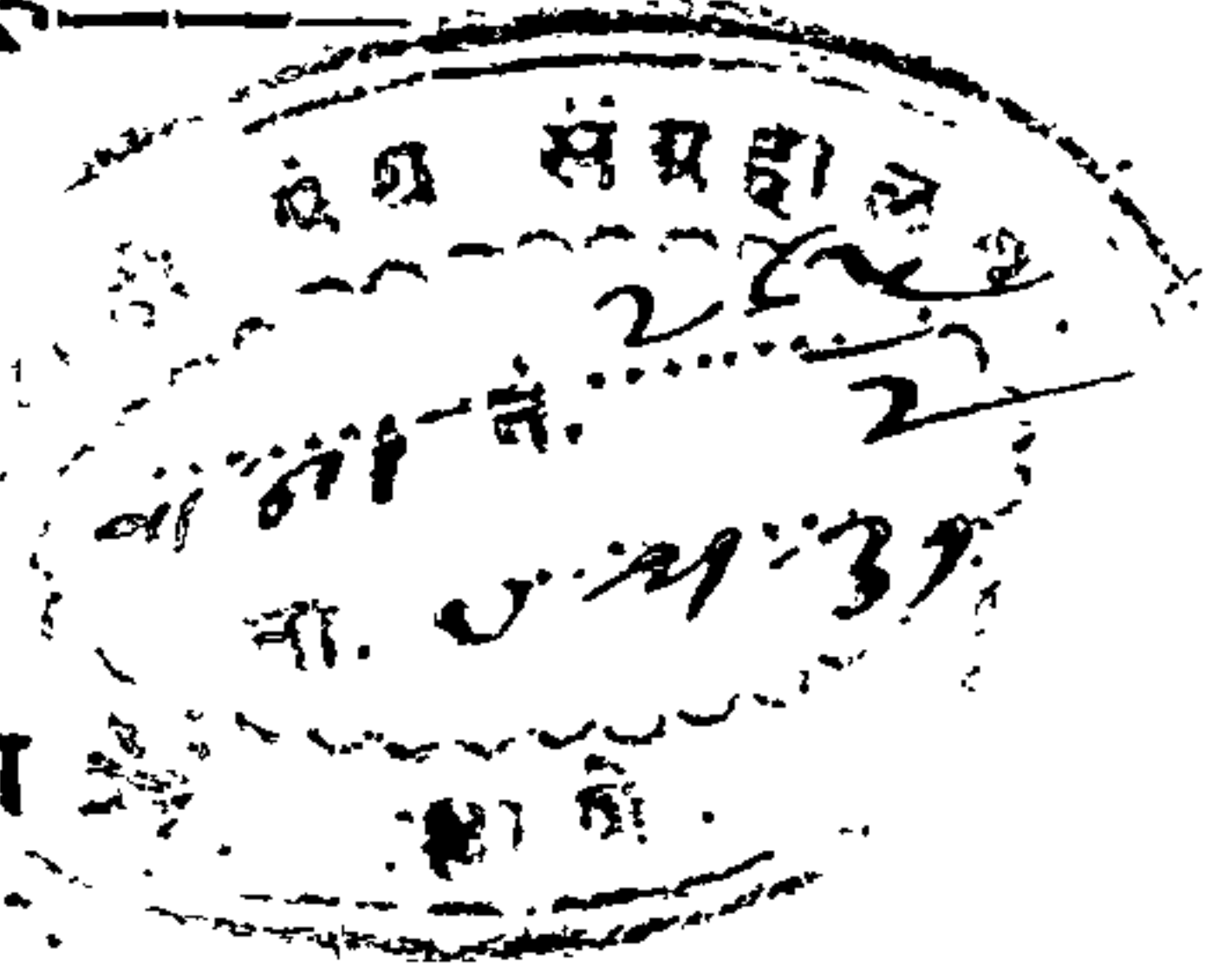
६२९

संगीत 'आत्मतेज' नाटक

पूर्वार्ध

अंक पहिला

मयसभेचा एक भाग

द्रौपदी:—(प्रवेश करून) काय ? दुर्योधनाला बरोबर घेऊन मयसभेचे—
इंद्रप्रस्थाचे सर्व वैभव कां हे दाखवित आहेत ? पण पांडव ज्याच्या
डोळ्यांत सारखे सलतात, अशाला जवळ करून मोकळेपणाने आपले
वैभव दाखविणे, हे परिणामी बरे कां वाईट याचा कांहीच विचार नको
कां करायला ? दृष्टीला शत्रुत्वाचा भास नाही, मनाला वाईट विचार
कधी शिवले नाहीत, अशांना शत्रू दिसत नसले, तरी शत्रूंना हे दिसत
असतात ! दृष्टि तशी सृष्टि असे म्हणतात; पण दृष्टीला जे जसे दिसते ते
तसे नसते, हेहि तितकेच खरे नाही कां महाराज, कौरव आपल्याला
शत्रू वाटत नसतील; पण कौरवांना आपण व आपले चौघे बंधू शत्रू-
सारखे दिसतां ! शत्रूच—कौरव पांडवांना अद्याप आपले शत्रूच समज-
तात ! अशा स्थितीत आपणच आपले वैभव शत्रूला दाखविले आणि
त्याच्या मनांत जर त्याचा अभिलाष उत्पन्न झाला, तर आपला शत्रू
आपणच निर्माण केला, असे नाही कां होणार ? पण—

पद—(यमन-कल्याण; त्रिताल)

गुणवंता बहु माना । जरि उदधि सदय ।

परि गुणि मनि अति धांव ॥ धृ० ॥

देई सुरा । दानव अधमाला । सुरस सुधा सुरा । आत्मभाव ॥१॥

भीमः—(प्रवेश करून) द्रौपदी, अशी चिंतातुर होऊन तिकडे काय पाहतेस ?

द्रौपदीः—नाथ, तें पाहिलें कां ? तिकडची स्वारी भोळेपणानें—अगदी भोळेपणानें—आपलें सर्व वैभव त्या दुर्योधनाला दाखवीत आहे. राजांचे भोळसर वृत्ति राजांच्या शत्रूंची तृपा शमविणारी एक शक्ति हे त्यांच्या कसें लक्षांत येत नाही ? दुर्योधनाच्याबरोबर दुसरे कोण आहे हें पाहिलें कां ? मामा शकुनी ? मामा शकुनी त्याच्याबरोबर आहे. आणि तो तिसरा—अं ! तो त्याचा विनोदी मित्र वृषभ दिसतो.

भीमः—होय, हे सर्व त्या स्फटिकचौकांत दिसतात खरे; पण द्रौपदी, इंद्रप्रस्थांतील पांडवांचें सर्व वैभव कौरवांच्या नजरेला आणणें म्हणजे त्यांना खजिलें करणें नव्हे काय ? आमचें वैभव पाहून जर शत्रु खजिले झाला, तर तो अर्धा मेला असें मी समजेन.

द्रौपदीः—असा खजिले होऊन मनांतल्या मनांत झुरत मरणारा हा शत्रु नव्हे बरें ! पराक्रमानें नाही, तर कपटानें तरी हा आपला डाव साधल्यावांचून रहायचा नाही.

भीमः—आम्हां पांडवांचें शौर्य आज इतकें प्रखर आहे की, त्याच्यापुढें आमचा एकहि शत्रु क्षणभर उभा रहात नाही. ज्या दिवशी आमच्या शौर्यानें दिग्विजय संपादला, त्याच दिवशी आम्ही आपल्या शत्रूंचें भूत कायमचें गाढलें. आतां आमच्यावर कपटयोजना करायला त्यांच्या बुद्धीत कांहीं त्राण असेल, असें मला तरी वाटत नाही. यांनीं आतां आमचें वैभव पहात मनांतल्या मनांत चडफडत मरावें; याशिवाय त्यांना दुसरा मार्ग नाही.

द्रौपदीः—असें ! पण कौरवांसारख्या शत्रूला आजच इतकें निःसत्व कां समजतां ? पांडवांचें वैभव आज नवीन असेल; पण त्यांचा पराक्रम कांहीं नवीन नाही ना ? मग हेच पराक्रमी पांडव लाक्षाग्रहाच्या फेऱ्यांत कोणी सोडले ? हेच पराक्रमी पांडव यमुनेच्या डोहांत कोणी लोटले ? हाच पराक्रम त्यावेळीं कपटाला वळी पडून देशोवडीला लागला होता ना ?—लागला होता ना ?

११२१
गार्क.

भोम—नादान नवऱ्यांना त्यांच्या बायकांनी हांसलेच पाहिजे. [पृष्ठ ३०]

अंक १ ला

भीमः—छे ! ती मागची आठवणच तूं मला देऊं नकोस. ती आठवण झाली आणि हा दुर्योधन पाहिला की, संतापानें माथें भडकून जातें, अंगांत विलक्षण आवेश चढतो आणि वाटतें की, जरासंध जसा चिरला तसाच एक एक कौरव धरून चिरावा आणि गिधाडापुढें फेंकून द्यावा. पण ती मागची आठवणच आतां नको ! (द्रौपदी हांसतेस पाहून) द्रौपदी, हांसतेस—तुला माझें हें बोलणें खोटें वाटतें म्हणून हांसतेस ? पण आज मागची आठवण काढून आम्ही पांडवांनीं कौरवांना शत्रू मानणें, म्हणजे सिंहानें जंबुकाला महत्त्व देण्यासारखेंच आहे; पण त्यांनीं आपणहून तसाच जर कांहीं पुन्हां प्रसंग आणला, तर या पृथ्वीच्या पाठीवर नांवाला एकहि कौरव हा एकटा भीम जिवंत राहूं देणार नाही.

द्रौपदीः—मी आपल्या सामर्थ्याला कशी बरें हांसेन ? पण नवल वाटतें तें हेंच की, असल्या सामर्थ्याचे हे शत्रू—आजपर्यंत त्यांनीं आपला अतोनात छळ केला असतांही—जिवंतच कसे राहिले ? म्हणूनच हांसू येतें; उपहासानें नाही.

भीमः—पण द्रौपदी, तूं उपहासानें जरी हांसलीस तरी त्यांत वावगें काय आहे ? आपल्या वायकांजवळ पराक्रमी म्हणून मिरविणारे नवरे, आपल्या छातीवर आपल्या शत्रूला जर राजरोसपणें वावरूं देऊं लागले, तर त्यांच्या बायकांनीं त्यांना कां हांसू नये ? उलट मी असेंच म्हणतो की, असल्या नादान नवऱ्यांना त्यांच्या वायकांनीं हांसलेंच पाहिजे.

द्रौपदीः—रणांगणावर उभे राहून शत्रूशीं आणि मृत्यूशीं जे छाती-ठोकपणानें झगडत असतात, त्यांना त्यांच्या वायका कशा हांसतील ? वीराची वीरपत्नी म्हणवून वेण्याचा जिला मान मिळतो, ती आपल्या पतीला कशी हांसेल ? आपले पती वीरश्रीनें नटलेले जेव्हां वीरपत्नीला दिसतात, तेव्हां ती विनयानें देखील हांसत नसते. नाथ, ती जशी विनयानेंहि हांसत नसते, तशीच भीतीनेंहि भयभीत होत नसते. तर काय करते हें सांगू कां ? ती त्यावेळीं पतीशीं अशी तन्मय पावते.

(आलिंगन)

भीमः—ज्या वीरार्शी अशी सुंदर वीरश्री तन्मय पावते, तोच वीर रणांगणावर विजयी होतो. इतकेंच नव्हे, तर रणदेवतेने दिलेला विजय चिरकाल टिकविण्याचें सामर्थ्य असल्या पत्नीच्या तन्मयतेतच असतें.

द्रौपदीः—रणभूमीवर वीराच्या शौर्याला स्वातंत्र्याची दिव्य दृष्टि असते, म्हणून तें तेथें विजयी होतें; पण कपटभूमिवर वीराचें शौर्य आंधळें बनतें म्हणून तें तेथें पराभूत होतें !

भीमः—तूं शत्रूच्या कपटाला विनाकारण भितेस. आणि या कौरवांना तूं शत्रु समजतेस?—या कीटकांना तूं शत्रु समजतेस ? अग हें पांडवांचें खेळणें आहे खेळणें ! तो पहा—तुला मी एक गंमत दाखवितों—तो दुर्योधन त्या स्फटिकचौकांतील पाण्याला जमीन समजून पाय टाक्याला गेला आणि त्यांत तोंडघर्शी पडला. बाप डोळेच नाहीत म्हणून आंधळा; पण लेक डोळे असूनहि आंधळा !

द्रौपदीः—हें इंद्रप्रस्थाचें वैभव त्याच्या डोळ्यांत आलें म्हणूनच त्याला दिसेनासें झालें. या वैभवानें त्याची नुसती दृष्टीच गेली नाही, तर त्याबरोबरच त्याचा विवेकहि गेला.

भीमः—आमच्या सामर्थ्याचें हें वैभव पाहून पांडव आपल्यापेक्षां सहस्रपटीनें बलवान झाले आहेत, असें या दुर्योधनाला कळून आलें. यानेंच तो मनांतल्या मनांत खजिल झाला. त्याच्या खजिल मनाला जर उपहासानें दोन शब्दांचे तडाखे मारले, तर तुला वाटत असलेला हा पांडवांचा शत्रु कायमचा निस्तेज होऊन बसेल; म्हणून मी जरा तिकडेच जातो. (जाऊं लागतो.)

द्रौपदीः—(भीमाला थांबवून) छे ! छे ! ! उपहासानेंच कां होईना, पण कमी अधिक बोलून त्या मानी पुरुषाला चिडवूं नका ! तो चिडला आणि शहाण्यांच्या दृष्टीनें मिटलेला भाऊबंदकीचा वाद जर पुन्हां सुरू झाला, तर त्यांत पांडवपक्षाची बाजू न्यायाची ठरली पाहिजे. म्हणून म्हणतें की, वादाला कारण होईल असें कोणतेंहि कृत्य अगोदर पांडवांकडून घडतां कामा नये.

भीमः—हा चिडेल; पण मनांत चिडेल ! चिडूनहि उघडपणें

पांडवांशीं वैर करायला कौरव समर्थ नाहींत, हेंच मी तुला दाखविणार आहे. (निघून जातो.)

द्रौपदी:—गेलेच हे ! पराक्रम हा मनाचा थिल्लर असतो म्हणूनच तो भोळा असतो का ? नाथ, आपण समजतां इतके दुर्बल कौरव आज खास नाहींत. मानी आणि तसेंच अभिलाषि मन शूर नसलें, तरी बुद्धीनें कुटिल असतें. एखादे वेळीं तें कुटिलबुद्धीचें नसलें, तरी कुटिलबुद्धीचें दास्य तें सहज पत्करतें. कौरव जर मानी आणि अभिलाषी नसते, तर ते शकुनीच्या कुटिलबुद्धीच्या वाऱ्यालाहि उभे राहिले नसते. नाथ, कुटिलबुद्धीची जोड घेऊन घमेंडी बनलेलें कौरवांचें शौर्य पांडवांचा पराक्रम केवढाहि प्रखर असला, तरी त्याला आपल्या कक्षेत घेऊन अजूनहि दास बनवील ! पांडवांकडील धर्मशीलाच्या व न्यायाच्या जागत्या ज्योतीला श्रीकृष्णासारख्या पुरुषोत्तमानें आपल्या तीव्र बुद्धीचा जर आसरा दिला नसता, तर पांडवांचा पराक्रम आजच्या वैभवानें भूषित झालेला दिसला असतां का ?

पद—(देस; दादरा.)

देव तेथें सरसें विलसे । आत्म-कार्ये भाव सतत ॥ धृ० ॥
त्या यश येतें । सत तें । कीर्ति वंद्य खेळतें । मोदभरें ।
सुफल धरें । सहजें । फल मनि धरि नर । तथा खरा
विनाश झणि ॥ १ ॥

भानुमती:—(बुद्धिमतीसह प्रवेश करून) द्रौपदी, तूं इंद्रप्रस्थाची पट्टराणी झालीस अन् इथं एकटीच कशी उभी ? दासदासी जवळ नाहींत तर नाहींत; पण पांचांपैकी कोणी तरी हवे होतें ना ? हा एकलकोंडेपणा तुला आवडतो तरी कसा ?

द्रौपदी:—भानुमतीबाई, आपण मला वडील आहां. तेव्हां वडिलांना अशी थट्टा करणें शोभतें का ?

भानुमती:—अग, पट्टराणी झालीस म्हणून कां अशी संभावित बनलीस ? अगबाई ! पण हें काय ? तिकडची स्वारी अंगावरचे भिज-

लेले कपडे उतरवीत आहे ! त्या चौकांतील पाण्यास जमीन समजून तर पाय टाकला नाही ? द्रौपदी, तिकडची अशी फजिती झाली म्हणूनच तू इथं हांसत उभी असावीस ?

द्रौपदी:—छे ! छे ! ! मी दुर्योधनभाऊर्जांना कशी वरें हांसेन ?

भानुमती:—हांसण्यासारखेंच झालें आहे, तेव्हां तू कशी हांसणार नाहीस ? पण लोकांची अशी फसवणूक करण्याकरितांच कां त्या मयासुरानें हें कलाकौशल्य निर्माण केलें ? ही कला की फसवणूक ?

बुद्धिमती:—आपली अशी फसवणूक झाली, म्हणून कला का विघडली ? बाई, जलाचा भास स्थलासारखा झाला तरी ही कला नव्हे, असें कोण म्हणेल ?

भानुमती:—ही कसली ग कला ? गणपतीचें माकड करणें आणि माकडाचा गणपति करणें, हें कलेचें नवीनच लक्षण ! निसर्गाच्या ठिकाणी भलतेच भास उत्पन्न करणें ही कला नव्हे, तर फसवणूक आहे. पांचा नवऱ्यांची ही द्रौपदी एकाचीच होती, असें जर उद्यां कोणी म्हणूं लागला, तर तिच्या पातिव्रत्याला नाही कां बाध येणार ?

द्रौपदी:—पण कलेची चर्चा सोडून मध्येंच ही पातिव्रत्याची चर्चा हवी कशाला ? बाई, धर्मानें अंगिकारलेले पांच पती हें जर पातिव्रत्य नसेल तर

भानुमती:—‘ तर ’—समजलें हो, काय म्हणणार होतीस तें ! पट्टराणीच्या थाटांतला गंभीर चेहरा करून तू कांहीं जरी बोललीस, तरी त्यांतलें मर्म मला ओळखतां येतें. पण आमच्याच अर्धराज्यावर तू पट्टराणी झालीस ना ? भिकेवर मोठे झालेल्यांना तोराहि मोठा असतो.

द्रौपदी:—बाई, भिकेवर कोणी मोठें होत नसतें व भिकाऱ्याला कोणी राज्यहि देत नसतें. हस्तिनापूरच्या गादीवर खरा वारसा पांडवांचाच होता; पण भाऊबंदकी नको म्हणून अर्ध्यावर उलट मोठ्या आनंदानें उदक सोडलें.

भानुमती:—पण मामंजीना अंधळेपणामुळें गादीवर बसतां आलें

नाहीं म्हणून त्यांच्या मुलांनाहि बसतां येऊं नये, हा पांडवपक्षाचा हट्ट न्यायाचा होता का ? सांगना न्यायाचा होता का ?

बुद्धिमती:—आई, हा वाद पुनः काढून आपणा बायकांना काय करायचें आहे ? वाडिलांनीं वांटणी केली, तंटा मिटला. आतां दोन्ही पक्षानें गुण्यागोविंदानें वागणें चांगलें नाहीं का ?

द्रौपदी:—खरेंच; कौरव-पांडव जर गुण्यागोविंदानें नांदतील, तर हा राजा भरताचा भरतखंड आज जसा आहे तसाच अनंतकालपर्यंत अखंड राहिल.

भानुमती:—पण या बुद्धिमतीला पट्टराणीचें सुखदुःख काय कळतें ? ही कंगालाच्या घरच्या भाकरी भाजायच्याच लायकीची. दैव चांगलें म्हणून कौरवांच्या पदरांत पडली. तरी मी दुःशासनभाऊर्जांना म्हणतच असतें कीं, ही बुद्धिमती तुम्हांला बऱ्याचो शोभत नाहीं.

वेत्रिका:—(दोन वेत्रिका पडद्यांतून पुढें येतात.) यावें; राजा-धिराज सुयोधनमहाराज—या मार्गानें असें यावें. (दुर्योधन, धर्म, शकुनी व भीम येतात.)

भीम:—(एकटाच लगवणीनें पुढें येऊन) अहो वहिनी, आमचे दुर्योधनदादा त्या स्फटिकचौकांतील पाण्याला जमीन समजले—फसले आणि त्यांत पडले झाले. थडा करायला तुम्हांला विषय मात्र चांगला झाला.

धर्म:—सुयोधना, हा तुझा मोतीचौक आहे. मयानें हा गोलाकृति निर्माण केला असून, त्याला बिंदुसरोवरांतील मोत्यांचें छत दिलें आहे. पाहिलेंस का हें कसें सुंदर दिसतें तें ! नारद म्हणाले होते कीं, इंद्राच्या अमरावर्तीतसुद्धां असा मोत्यानें मढविलेला चौक नाहीं. सुयोधना, तूं खरोखरच मोठा भाग्यवान् आहेस. कारण हें सर्व वैभव आमचें नसून तुझेंच आहे. तूं आम्हांला घराण्यानें वडील आहेस; आणि त्यामुळेंच तूं आम्हांला पाडवांना पूजनीय आहेस. या सर्व वैभवाचा उपभोग घेण्या-करितां तूं सदैव जर येंथें राहिलास, तर आम्हीं तुझी सेवा मोठ्या आनंदानें करूं.

दुर्योधनः—(स्वगत) कुत्र्याची जशी सेवा करतोस, तशीच माझी करशील.

धर्मः—ही पाहिलीस कां वेलबुद्धी—मथ्यें पाचूचें पान घालून सभोंवतीं मोत्यांचें काम केलें असल्यामुळें किती सुबक आणि मनोहर दिसते ती !

शकुनीः—खरेंच दुर्योधना, असें वैभव इंद्राच्या अमरावतींत नसलें तर मोठेसैं नवल नाहीं. पण हस्तिनापूर—जेथली संपत्ति कुवेराहून अधिक—जेथल्या वैभवाच्या पासंगाला त्रैलोक्यांतलि एकत्र केलेलें वैभव देखील पुरायचें नाहीं म्हणून ख्याति—त्या तुझ्या हस्तिनापुरांतलि संपत्ति इंद्रप्रस्थांतलि राजा धर्माच्या संपत्तीच्या एका कणाचीहि बरोबरी करूं शकणार नाहीं.

धर्मः—मामा, इंद्रप्रस्थ आणि हस्तिनापूर हे परस्परांपासून भिन्न आहेत असें कां समजतां ? सुयोधन आम्हांला श्रेष्ठ आहे. त्याची आज्ञा होईल तर इंद्रप्रस्थाचा हा राजमुकुट मी आतां त्याच्या डोक्यावर ठेवतो. कुरुकुलाचाच जर प्रश्न निघाला, तर आम्हीं सर्व एकशें पांच आहोंत आणि ते एका जुटीचे आहोंत, असें कुरुकुलाच्या शत्रूंना दिसेल.

शकुनीः—धर्मा, इंद्रप्रस्थ आणि हस्तिनापूर, त्याचप्रमाणें पांडव आणि कौरव यांच्यांत कायमची विभागणी झाली आहे किंवा व्हावी, असा माझा मुळांच हेतु नाहीं व नव्हताही; पण हा दुर्योधन हस्तिनापूर हस्तिनापूर म्हणूनच जेव्हां डोक्यावर बेऊन नाचतो, तेव्हां हस्तिनापुरा-पेक्षांहि इंद्रप्रस्थ अधिक आहे हें त्याच्या लक्षांत यावें व हस्तिनापुरा-विषयी त्याला वाटत असलेला आपलेपणा द्विगुणित होऊन इंद्रप्रस्थ देखील आपलेंच आहे अशी बुद्धि त्याला व्हावी, हाच माझा शुद्ध हेतु आहे.

धर्मः—मामा, तुमच्या हेतूविषयी कां हें मी बोलत होतो ? सुयोधन आणि हस्तिनापूरची गादी याविषयी मला किती आदर आहे, हें आपल्या नजरेला यावें म्हणून मी हें बोललों.

दुर्योधनः—(स्वगत) हा मानभावीपणा मला कां समजत नाहीं ?

शकुनी—द्रौपदीदेखील ... कशी गालांत हांगूच आहे ती !

धर्मः—सुयोधना, हें गजेंद्रमोक्षाचें चित्र पहा. मोत्यांचा कसा हुबेहुब सागर तयार केला आहे; आणि त्यांतील हत्ती हा हिऱ्याचा असून नक्रमाणकाचा आहे; आणि ही भगवंताची मूर्ति नील रत्नाची केली असून ध्यानाला कशी चित्तार्थक आहे ? ही मूर्ति पाहून सुयोधना, मला असं वाटतं की, साक्षात् भगवान् विष्णूच दीनांचें रक्षण करण्याकरितां येथें अवतरला आहे. आतां मी तुला तुझा चांदणीचौक दाखवितों. सुयोधना, तुझी अशी सेवा करण्याचे प्रसंग वारंवार आणून दे वरें ? या मामा, याला असें माझ्या मागोमाग घेऊन या. [धर्म जातो.]

वेत्रिकाः—(जात असतां) यावें; राजाधिराज सुयोधनमहाराज, या मार्गानें असें यावें. (वेत्रिका निघून जातात, मागून दुर्योधन जात असतां समोर जमीन नसून पाणी आहे असें समजून, अंगरखा वर करतो.)

भीमः—(खदखदां हांसून) अहो, आंधळ्याचे आंधळे चिरंजीव, समोर पाणी नसून जमीन आहे ! याच जागेवरून वेत्रिका निर्धास्तपणें गेल्या, तरी तुम्हांला शंका यावी अं ! वहिनी, हे दादा—हे आमचे दादा नुसत्या डोळ्यांनींच आंधळे नाहीत, तर बुद्धीनेंहि आंधळे आहेत. छेः ! आपलें तर हांसतां हासतां पोट दुखतें. जावेंच झालें येथून. (भीम पुढें निघून जातो.)

शकुनीः—(दुर्योधनाच्या कानांशीं) दुर्योधना, नुसता भीमच तुला हांसला असें समजू नकोस, तर द्रौपदी देखील—तें पहा खोटें असेल तर—कशी गालांतल्या गालांत हांसत आहे ती !

दुर्योधनः—हांसूं द्या ! द्रौपदीला हांसूं द्या ! तिच्या दासदासींना सुद्धां हांसूं द्या ! (शकुनी व दुर्योधन जातात).

भानुमतीः—द्रौपदी, भीम हांसला तर हांसला; पण तूंही तिकडे हांसावेस ना ? (लागलीच निघून जाते).

द्रौपदीः—बाई रागावूनच गेल्या. (बुद्धिमतीला) दुर्योधनभाऊ—जीना हांसाचें म्हणून मी हांसलें नाही वरें ! मला सहज हांसूं आलें ! बाईचा गैरसमज तूं दूर करशील का ? वडिलांचा निष्कारण गैरसमज होऊं नये अशी लहानांनीं खबरदारी घेतली पाहिजे, म्हणून म्हणतें.

बुद्धिमती:—प्रयत्न करीन; पण निष्कारण झालेल्या गैरसमजाला तू तरी काय करणार ? [जाते].

द्रौपदी:—विजय पावलेल्या शौर्याने आनंदांत चूर असणें आणि विजयाचाच अलंकार ल्यालेल्या धर्मानें स्वतःला अजातशत्रु समजणें, हें स्वाभाविक नाहीं असें कोण म्हणेल ? पण हीच स्वाभाविक स्थिति शत्रूला राजरोसपणें आपलें हृदय देते. याचकरितां शांततेच्या काळांत धर्मावर व शौर्यावर बुद्धीनें आपला खडा पाहरा ठेवायला क्षणभरहि विसरूं नये. हा पाहरा थोडा जर चुकला, तर शौर्य आणि धर्म यांची ताटातूट होऊन, वीर वैभवावरून घसरून रसातळाला जातात. दुर्योधनाच्या चेहऱ्यावरील मत्सरी छटेंत आणि शकुनीच्या दुटप्पी भाषेंत कौरवांच्या मनांतील पांडवद्वेषाचें चित्र मला स्पष्ट दिसत असतांहि—सहज कां होईना; पण निदान-मी तरी त्या मानी पुरुषाला हांसायला नको होतें ! सहजच कां होईना; पण चुकलें खरें !

पद—(भीमपलास; त्रिवट.)

दाष मला देईल कां । जन सारा । तें नाठावें । हा दोष०—॥धृ॥
कपट भाव । कुटिल डाव । नाना । करुनि लोका । भुलवितां ।
जाणा । चतुर फार । कुमति राज हा कुरुचा ॥ १ ॥

(द्रौपदी जाते. महालाचा पडदा पडतो.)

(वृषभनाथ मयसभा पहात पहात एकीकडून प्रवेश करितो व दुसरीकडून सरिता व दयिता हांसत प्रवेश करितात).

वृषभनाथ:—(स्वगत) अरेच्या, ह्या मला काय म्हणून हांसतात ? माझें पाऊल तर वांकडें पडत नाहीं ना ? (चालून पाहतो) छे ! अगदी सुतासारखें सरळ आहे. (पुन्हां हांसतात) मग मला काय म्हणून हांसतात ? कुठें काय विघडलें ? (भितीत आपलें प्रतिबिंब पाहून)

चेहरा, पोपाख सर्व कांहीं जेथल्या तेथें आहे. (पुन्हां हांसतात) अरेच्या, तरी मला ह्या हांसतातच !

सरिताः—(हांसत) दयिते, त्या आरसेमहालांत राजा दुर्योधन भिंतीलाच दरवाजा समजून कसा ग चालू लागला ?

दयिताः—भिंतीविरच्या आरशांत दरवाज्याचें प्रतिबिंब पडले, त्याला तो फसला.

सरिताः—फसला तर फसला; पण भिंतीवर पडला. त्यामुळें चांई-कडे हांशाच हांशा झाला. राजा मागून मनांत खजिल झाला असेल का ग? माझें तर हांसतां हांसतां पोट दुखू लागलें. (दोघी दोन वाजूला होऊन हांसत उभ्या राहतात).

वृषभनाथः—(स्वगत) माझा मित्र भिंतीवर पडला म्हणून त्याला हांसतात; मला कांहीं हांसत नाहीत. (पुन्हां खाली वर पाहूं लागतो).

सरिताः—(वृषभनाथाकडे पाहून) वृषभनाथ, ही मयसभा पाहून आपणहि गांगरून गेला वाटतें ?

वृषभनाथः—हं ! गांगरून जाण्यासारखें होत काय अपूर्व आहे ?

दयिताः—कांहीं अपूर्व नाही, तर इतकें लक्ष लावून काय पाहतां ?

वृषभनाथः—लोक हिच्या अपूर्वतेबद्दल फार ख्याती गात आहेत म्हणून म्हटलें अपूर्वता कोठें दडून बसली असेल, तर हुडकून काढावी.

सरिताः—आपण राजा दुर्योधनाचे मित्र आहां तेवढ्यावरून आपण कला कौशल्याचे परीक्षक आहांत, असें कांहीं म्हणतां येत नाही ?

वृषभनाथः—सरिते, येथेंच तूं घसरलीस. ब्रह्मकुमारीचा जर माझ्यावर वरद हस्त नसता, माझ्या वाणींत जर प्रतिभा नसती, सकल कला आणि सकल विद्यासंपन्न जर मी नसतो, तर मी राजमित्र झालों नसतो.

दयिताः—बरोबर आहे! आपण राजमित्र आहां म्हणून असे सर्व-संपन्न आहां, हें या सरितेला कसें कळत नाही कुणास टाऊक ! अगदीं दगड ग दगड !

वृषभनाथः—भोळी आहे विचारी ! सरिते, मला स्वतःला प्रत्यक्षतः कोणतीहि कला आणि कोणतीहि विद्या अवगत नसली, तरी मी

या सर्वांचा उत्तम परीक्षक म्हणून हास्तिनापुरी प्रसिद्ध आहे. अग पक्कान्न तयार करतां येत नसलें म्हणून त्याची रुचि कां कळत नाही ?

सरिता:—आपण इतके चतुर असाल असें मला नव्हतें वाटत. आतां कळलें !

वृषभनाथ:—माझ्या चातुर्याबद्दल कोणाचाच मतभेद नाही. परमेश्वराचें अस्तित्व जितकें निर्विवाद आहे, तितकेंच निर्विवाद माझें चातुर्य आहे; पण चातुर्य ही कांहीं मोठी अभिमानस्पद गोष्ट नाही. शितावरून भाताची परीक्षा करणाऱ्यालाच चतुर म्हणतात.

दयिता:—हा तुमच्या मनाचा मोठेपणा आहे; पण आम्हांला मात्र आपलें चातुर्य नवल करण्यासारखें वाटतें.

सरिता:—नवल कसें वाटणार नाही ! शितावरून भाताची परीक्षा करणारे चतुर रस्त्यावर कां पडले आहेत? प्रत्येकाला जर ही कला अवगत असती तर जगांत स्वयंपाक्यावांचून दुसरा माणूसच सांपडला नमता.

वृषभनाथ:—आतां तुम्हींच माझ्याविषयां अभिनंदनपर बोलतां म्हणून ऐकून घेतों; पण दुसरे लोक जेव्हां मला सरस्वतीचा कंठमणि, प्रतिभेचा साक्षात नवरा आणि सर्व कलांचा व सर्व विद्यांचा साक्षात मुलगा म्हणतात, तेव्हां तें मला बिलकुल खपत नाही.

दयिता:—ही मयसभा आपल्याला अपूर्व कां वाटत नाही, याचें कारण कांहीं आतांपर्यंतच्या आपल्या भाषणांत नाही.

सरिता:—अग, हे आहेत प्रतिभेचे नवरे ! प्रतिभा अशी खंबीर बायको आहे की, ती आपल्या नवऱ्याला विषयाकडे वळूच देत नाही. जो विषयशून्य तोच प्रतिभेचा नवरा होणार !

दयिता:—पण विषयांत जी शक्ति असते, ती विवेक दृष्टीला मदत करते; आणि प्रतिभेंत जी शक्ति असते, ती फक्त डोळ्यांनाच मदत करिते. म्हणजे प्रतिभा माणसाला डोळस ठेवील; पण विवेकाचें पाय मोडून त्याला कायमचा लंगडा करून ठेवील.

वृषभनाथ:—म्हणजे मी तुमच्या मते विषयशून्य, विवेकहीन असा मूर्ख आहे वाटतें ?

सरिता:—वृषभनाथ, असें कां बरें समजतां ?

दायिता:—अग, स्वतःला हे मूर्ख समजतात, हा त्यांच्या मनाचा मोठेपणा आहे. बाकी हे सर्वगुण संपन्न आहेत; फक्त त्यांतून शहाणपणाचे चांगले गुण मात्र वजा केलें पाहिजेत.

वृषभनाथ:—म्हणजे मी मूर्खच ना ? सरिते, हिच्या मतानें मी मूर्खच ना? हा माझा अपमान झाला. शास्त्राच्या आधारानें पाहिलें तर हा माझा अपमान म्हणजे राजा दुर्योधनाचा अपमान होय. पुन्हां हांसतेस ?

दायिता:—भोळे ग बाई भोळे ! अगदीं भोळे! अहो, मी आपल्याला तसें कसें बरें म्हणेन !

वृषभनाथ:—सरिते, पाहिलीस ही दायिता पुन्हां कशी खोटे बोलते ती ! अपराध नाकबूल करत्येस का ? थांब, हा राजा दुर्योधनाचा अपमान त्याला जाऊन कळवितों. राजा धर्माच्या दासदासी इतक्या मगरूर झाल्या काय ? (जाऊं लागतो).

सरिता:—थांबा आपण ! दायिते, धर यांचें पाय ! घास नाक यांच्यासमोर ! अग, हे राजा दुर्योधनाचे मित्र आहेत. राजाचे दासदासी-सह सर्व आश्रित, राजाच्या जवळ असलेले सर्व लहान मोठे प्राणी यांच्यांत देखील राजाचा अंश असतो, हें तुला कसें माहित नाहीं ? पड पाया. (दायिता पाया पडते). आतां हें शास्त्र लक्षांत ठेव कीं, परमेश्वरा-प्रमाणेंच राजाहि आपल्या पदरच्या आश्रितांत व सर्व लहान मोठ्या प्राण्यांत अंशरूपानें असतो. फरक इतकाच कीं, परमेश्वर अणुरेणूत भरलेला असूनहि त्यापासून अलग राहतो; पण कौरवेश्वरासारखे राजे आश्रितांच्या व आश्रित प्राण्यांच्या गुणधर्मापासून अलग राहूं शकत नाहींत. तूं आपलें सर्व जग इंद्रप्रस्थाप्रमाणेंच स्फटिकासारखें पाहतेस. पुन्हां असें वोलूं नकोस. हे येथें पाहुणे आहेत.

वृषभनाथ:—तूं कशी यावेळीं अगदीं सशास्त्र बोललीस.

सरिता:—मूळ विषय राहिलाच. या मयसभेंत कांहीं अपूर्वता नाहीं, असें आपण म्हणाला हें कसें? हीं कांहीं दोष आहेत का ?

वृषभनाथः—दोष नाहीत—पण गुणहि नाहीत. जेथें बुद्धीला कांहीं नवीन वाटतें तेथेंच अपूर्वता किंवा नवल करण्यासारिखें कांहीं असतें. तसें या मयसभेंत मला कांहींच वाटलें नाहीं.

दायिताः—या स्फटिकचौकासारखी रचना कोठें आहे ? याचा काटकोन कुठें चुकला आहे का ?

वृषभनाथः—दायिते, तुला व्युत्पत्तिशास्त्र माहीत नाहीं. या स्फटिक-चौकासारखी रचना कोठें नसेल, हें मला मान्य आहे; याचा काटकोन वगैरे सर्व बरोबर आणि सुंदर साधलेत हेंहि मला मान्य आहे; पण या चौकाची कल्पना कोठें नवीन आहे ? या कल्पनेचा उगम कोठून झाला हें कळायला व्युत्पत्तिशास्त्राचें ज्ञान हवें आहे.

सरिताः—होय खरेंच गडे ! ही कल्पना त्या मयानें कोठून घेतली हें कळलें कीं, स्फटिकचौकाची अपूर्वता नाहींशी झालीच. मग कळूं द्या आतां वृषभनाथ आम्हांला.

वृषभनाथः—त्या चौकाचा आकार ज्याअर्थी चौकोनी आहे आणि त्याला लावलेल्या स्फटिकांवर पूर्वेकडून सूर्यप्रकाश घेऊन आणि पश्चिमेकडून पश्चिममहालाची छाया घेऊन जी एक मिश्र प्रकाशाची त्यावर छटा पडते, त्यावरून पाहतां मला असें वाटतें कीं, ही स्फटिकचौकाची कल्पना मयाला शंकरपाळ्यांवरून शंकरपाळीं खातां खातां सुचली असावी.

दायिताः—आहांत ! आपण खरोखरच राजा दुर्योधनाचे मित्र आहांत!

सरिताः—अग, हस्तिनापुरी लोक जी यांची इतकी कीर्ति गातात, तें उगीच नाहीं.

वृषभनाथः—लोक झक मारतात. त्यांना काय कळते ? लोक हे केव्हांहि मूर्खच असायचे. लोक जर माझ्याप्रमाणें शहाणे असते, तर राजा दुर्योधनाचे मित्र नसते का झाले ?

दायिताः—होय. कौरवेश्वराची मैत्री ह्मिच शहाणपणाची कसोटी, हें नवीन शास्त्र मला आज कळलें.

सरिता:—अग, यांचा जितका जितका अधिक सहवास घडल, तितकी तितकी अधिक शास्त्रं तुला कळतील.

वृषभनाथ:—तुमच्या इंद्रप्रस्थांत लोकांचें फार बंड माजलेलें दिसतें. येथें जसे लोक तसा राजा, असा प्रकार आहे, तर हास्तिनापुरांत जसा राजा तसे लोक आहेत.

दायिता:—आपण ज्याअर्थी आपल्या महाराजांची हुबेहुब प्रतिमा आंहां, त्यावरून ही गोष्ट सहज लक्षांत येते.

सरिता:—बरें; चांदणीचौकाविषयी आपलें काय मत आहे ?

वृषभनाथ:—चांदणीचौकाविषयी म्हणशील तर हा चौक त्याच्या रानटी वृत्तीची मूर्तिमंत साक्ष आहे. चांदणीचौकाचें छत त्यानें हुबेहुब आकाशासारखें निर्माण करून त्याला चंद्र आणि तारे लटकाविले आहेत. हा चांदण्या रात्रीचा देखावा त्याला ज्याअर्थी बहारीचा वठवितां आला, त्याअर्थी त्याला चांदण्या रात्री उघड्या मैदानांत वर बेंबी करून निजण्याची फार संवय असावी.

सरिता:—खरेंच हो ! अगदीं खरें ! आतां या मयसभेंत अपूर्व व नवीन असें कांहींच नाही, असें वाटायला लागलें. धन्य आहे आपल्या मार्मिकपणाची व कल्पकतेची !

वृषभनाथ:—जगांत जें नवीन आहेसं आपल्याला वाटतें, तें नवीन नसतेंच. जगाकडे नेहमीं वरच्या दृष्टीनें पाहूं नये, आंतल्या दृष्टीनें पहात जावें; म्हणजे त्याचें मर्म अगदीं बरोबर कळतें. जगांतील सर्व कल्पकांचा बाप आणि प्रतिभेचा खरा रखेला जर कोणी आद्य पुरुष असेल, तर तो खाण्याचे पदार्थ तयार करणारा. जगाच्या आद्यापासून तों अंतापर्यंत तुम्ही पहा—ज्यानें कधींच कांहीं खाल्लें नाही तो कधींच कल्पक झाला नाही. खुद्द या विश्वगोलाचा बाप जो ब्रह्मदेव—त्यानें देखील मोदक जेव्हां खाल्ले तेव्हांच मोदकाकृति अशा या विश्वगोलाला तो जन्म देतां झाला. निदान त्यानें नारिंगें तरी खाल्लीं असलीं पाहिजेत.

दायिता:—खरा कल्पक कोण असेल तो असो; पण आज तरी

कल्पकांचे जन्मदाते आणि प्रतिभेचे खरे भोक्ते आम्हांला आपणच दिसतां.

सरिता:—निदान आम्हांला तरी आपण तसे दिसतां !

वृषभनाथ:—हा मान सर्वस्वींच मला देणें योग्य नाहीं. एवढें मात्र खरें कीं, आज कोणीहि कल्पक माझ्यापुढें टिकू शकत नाहीं. हें मीच म्हणतों असें नाहीं—पण दुसरा तरी असें म्हणायला पाहिजे कशाला?

दयिता:—पण दुसरा कोणी असें म्हणेल तर त्यांत नवल वाटण्यासारखें तरी काय आहे ?

वृषभनाथ:—माझ्याजवळ आहे तेंच तो बोलणार कीं नाहीं ?

सरिता:—होय तें नवीन नाहीं, म्हणूनच त्याचें नवल नाहीं.

वृषभनाथ:—अशाच एका मोठ्या कल्पकावर मी मात केली होती. एका योद्ध्यानें चक्रव्यूहाची कल्पना अगदीं नवीन म्हणून युद्धविशारदांच्या सभेंत ठेवली. मी तेथें त्याच वेळीं उठून सांगितलें कीं, ही बिलकुल नवीन नाहीं. अग, जिलेबीवरून त्याला ही कल्पना सुचली होती.

सरिता:—काय जिलेबीवरून ?

दयिता:—अग, हें यांना कळलें हा तर ह्याहूनहि अधिक चमत्कार!

वृषभनाथ:—त्यांतहि कांहीं चमत्कार नाहीं. चमत्कार आहे त्या जिलेबींत! जिलेबी खातां खातां तिच्या रसभरीत पोकळीतून एक मुंगी वावरतांना त्या योद्ध्याला दिसली. पुढें जेथें रस नव्हता अशा ठिकाणी ती अडलेली जेव्हां त्यानें पाहिली तेव्हां त्याला वाटलें असेल कीं, अशीच जिलेबीसारखी एक अटकबंदीची रचना तयार करावी आणि त्यांत मुंगीप्रमाणें वीर अडवावा. अशा रचनेलाच त्यानें जिलेबीव्यूह न म्हणतां चक्रव्यूह म्हटलें. फक्त नामभेद आहे; बाकी कल्पना जिलेबीवरूनच !

सरिता:—आपण हें बोलतांच तो विचारा थक झाला असेल नाहीं बरें ?

दयिता:—अग, हे बोलूं लागल्यावर थक झाला असेल, तर मोठेंसें नवल नाहीं. हे बोलूं लागण्यापूर्वीच यांच्या विशाल व तीव्र बुद्धिचें

चित्र यांच्या चेहऱ्यावर अगदी स्पष्ट उमटलेले पाहूनच तो विचारा गर्भ-
गळित झाला असेल !

वृषभनाथः—एकूण माझ्या बुद्धीचें चित्र माझ्या चेहऱ्यावर स्पष्ट
उमटलेले दिसतें म्हणायचें ?

दयिताः—होय, अगदी हुबेहुब दिसतें.

वृषभनाथः—होयग सरिते ? अगदी हुबेहुब दिसतें ?

सरिताः—चेहरा, बुद्धि आणि नांव यांचें इतकें हुबेहुब साम्य मी
आजपर्यंत कुठेंच पाहिलें नाहीं. नाहींतर “ नांवाचा ऐरावत व दिसायचा
जांबुवंत ” !

(पडद्यांतूनः—अहो वृषभनाथ, कौरवेश्वरमहाराजांनीं आत्तांच्या
आत्तां हस्तिनापुरी जाण्याची तयारी केली आहे. चला लवकर !)

वृषभनाथः—काय, आत्तांच्या आत्तां ? कांय राजांची लहर असते
पहा ! वरें, मला मार्गदर्शक व्हा आतां तुम्हीं ! (पडदा वर जातो.)

हस्तिनापूर आणि इंद्रप्रस्थ यांच्यामध्ये सीमेवरील गंगा-सरोवर

(भानुमती व रमणी पहात पहात प्रवेश करतात.)

भानुमतीः—हस्तिनापुरी जायचें म्हणून तांतडीनें आजच इंद्रप्रस्था-
हून निघणें काय केलें आणि येथें—मध्येच मुक्काम काय केला; कांहींच
कळत नाहीं. हस्तिनापूर आणि इंद्रप्रस्थ यांच्या मध्यसीमेवरील हें
गंगानामक सरोवर आजच कसें यांनां रमणीय वाटलें ? वसंतानें फुल-
लेली ही वनश्री पाहून कोणाचेंहि मन येथें घटकाभर विश्रांतीकरितां
रमेल, यांत संशय नाहीं; पण वसंतानें यांना येथें रमाविलें, कां इंद्रप्रस्थां-
तील उपहासानें यांना येथें बद्ध केलें ?

पदः—(गजल कवाली; केरवा.)

अपमान काय साहेना ।

कळेना मला । त्याग केविं आला ।

अभिमान केविं गेला ॥ धृ० ॥

गर्व फार वाहोनी अरि मातला ।

कसा अरि मातला ॥ १ ॥

कुठें वरें स्वारी वसली असेल? (पक्षांचा किलकिलाट) हा किलकिलाट कसला ? पक्षी विहार करतात काय ? हा वसंताचा आनंद तुमच्या मनाला सुख देत असेल; पण माझ्या मनाला तो सुखकारक वाटत नाही. तुमचा आनंद निसर्गाबरोबर खेळतो, तर आमचा आमच्या मनाच्या लहरीबरोबर खेळतो. मनाची लहर आनंदाकडे झुकली तर आनंद ! दुःखाकडे झुकली तर दुःख ! (पुन्हां किलकिलाट) पण पुन्हां पुन्हां किलकिलाट करून माझा असा उपहास कां करितां ? स्वतःचा आनंद दुसऱ्याला पीडा देऊन व्यक्त करण्याचा धडा, तुम्ही द्रौपदीपासून तर शिकला नाही ? म्हणूनच तुमची ही लीला मला आनंदकारक वाटत नाही. (वेणीवरच्या ताजावर पक्षी झडप घालतात) पापी ! चांडाळ ! दुष्ट मेले ! अग रमणी, धांवग धांव !

रमणीः—(प्रवेश करून) कोण ? कोण आहे, वाईसाहेब ?

दुर्योधनः—(धनुष्याला बाण लावून प्रवेश करितो) आलोंच. त्या चांडाळाचें एका बाणानें तुकडे तुकडे उडवून देतो.

पदः—(अडाणा; त्रिवट.)

दण्डोनि आज तस्करातें । शिर गगनातें उडवितों ॥ धृ० ॥

धर्मभ्रष्ट तो । कर्मनष्ट तो असुर कां येथें वद मातें ।

कौरव—हरि हान कर्मीं अरिस त्या । अवधि नच करिगे।वद माते ॥

धीट चेट छलितो कोण तूतें ॥ १ ॥

रमणी०ः—महाराज, गेले ते ! आतांच असें गेले !

दुर्योधनः—काय गेले ? पण कोठें गेले—कोणीकडे गेले—कसे गेले—सर्व सांग. त्यांना रसातळाला पोहोंचविल्यावांचून माझ्याच्यानें स्वस्थ बसवणार नाही.

रमणीः—(हांसत) महाराज, ते या वृक्षावर क्रीडा करणारे पक्षी होते.

पदः—(खमाज; त्रिवट)

सुखवित रमवित जगत सारें । नाथ ।

आला मोदें हा वसंत मंगलकारी ॥ नाथ ॥ धृ० ॥

याच मधु-काला । विहगविहार हा ।

मधुर असे बोल बोलुनि शृंगार ॥ १ ॥ (जाते.)

दुर्योधनः—काय पक्षी होते ?

भानुमतीः—होय नाथ; ते पक्षीच होते !

दुर्योधनः—आणि त्या पक्षांना तूं भ्यालीस ? या कौरवेश्वराच्या पट्टराणीला यःकश्चित पक्षांनी देखील भीति घालावी अं ! मग हा कौरवेश्वर भिन्ना आहे, दुर्बल आहे असें समजून त्याचे शत्रू—शत्रूंच्या बायका आणि त्यांच्या दासदासी—सर्व उपहासानें खदखदां हांसलें तर नवल काय ?

भानुमतीः—शत्रूंनीं हांसावें ! राजाला राजाच्या शत्रूंनीं हांसावें हा राजपुरुषाचा अपमान नाही असें कोण म्हणेल ? पण शत्रू हांसला—मी दुर्बल म्हणून शत्रू हांसला--असें म्हणून, आपण आपल्या सामर्थ्याविषयी अविश्वास कां धरतां ? शत्रू हांसले—ते आपण दुर्बल म्हणून हांसले नाहीत—तर त्यांना आपल्या पराक्रमाची घमेंड झाली म्हणून हांसले—आपण जर मनावर घेतलें—खरा निश्चय केला तर आपला एकच शब्द शत्रूंचा नाश करील; पण तोंडांतून तसा शब्द मात्र निघाला पाहिजे.

दुर्योधनः—होय. तसा शब्द निघायला पाहिजे खरा; पण तसा शब्द निघायला मला तसें तोंड कुठें आहे ? आणि तोंडानें तसा शब्द उच्चारला तरी तो मान्य करायला लावण्याचें माझ्यांत सामर्थ्य कुठें आहे ? मी राजा खरा; पण मी आहे म्हटला तर आहे, नाही म्हटला तर नाही. माझ्यासारखा दुर्दैवी राजा मीच ! मी जर खरा राजा असतो, तर शत्रूला जिवंतच राहूं दिलें नसतें—निदान इतकें वैभवावर तरी चडूं दिलें नसतें; पण दैवच अनुकूल नाही त्याला काय करायचें ?

भानुमतीः—काय दैव आपल्याला अनुकूल नाही ? दैव आप-

त्याला अनुकूल आहे ! पण दैवाची अनुकूलता पाहण्याइतकी आपली दृष्टि मात्र साफ नाही.

दुर्योधनः—दैव अनुकूल आहे म्हणतेस ?—भानुमती, दैव कसे अनुकूल आहे ?

भानुमतीः—शकुनीमामासारखा विश्वासु मंत्री आपल्याच मुठीत आहे; राजा कर्णासारखा धनुर्धर मित्र आपल्याच बाजूचा आहे; दुःशासनभाऊजीसारखे एकापेक्षां एक असे सामर्थ्यवान आपण शंभर भाऊ आहांत; शिवाय रथी, महारथी, अतिरथी असे पराक्रमशाली वीर कितितीरी आपल्या पदरी आहेत. इंद्रप्रस्थापेक्षां द्रव्यहि कांहीं आपल्या भांडारांत कमी नाही. मग दैव कसे अनुकूल नाही ? दैवानें आपलें दास्य कबूल केलें आहे; सर्व कांहीं आहे; पण—

दुर्योधनः—बोल ! बोल ! अशी लाजतेस कां ?

भानुमतीः—कां आपलें थडेवरच न्याल !

दुर्योधनः—छे ! छे ! तुझ्या डोळ्याशीं डोळा लागला की, डोळ्यांत आणि मनांत एकच सुंदर चित्र उभें राहतें; आणि तें याच मनोहर मुख-कमलाचें !

भानुमतीः—उगीच आपलें कांहीं तरी बोलणें !

दुर्योधनः—खोटें सांगत नाही. कुशल चित्रकार चित्रपटावर पुरुषाची हुब्रेहुब्र प्रतिमा वठवितो खरा; पण तीत सजीवता नसते. ब्रह्मदेव सजीव प्रतिमा घडवूं शकतो; पण त्याच्या स्वभावाची रूपरेषा त्याला देखील रेखाटतां येत नाही; पण तुम्हां स्त्रियांना ब्रह्मदेव आणि चित्रकार यांच्याप्रमाणें सजीव किंवा निर्जीव प्रतिमा जरी उठवितां येत नसली, तरी या दोघांनाहि असाध्य असलेली कला तुम्हां स्त्रियांनाच साध्य झालेली आहे.

भानुमतीः—हणजे ?

दुर्योधनः—आपल्या स्वभावासारखा पुरुषाचा स्वभाव कसा रंगवावा आणि त्याला क्षणभर आपल्याशीं कसे तद्रूप करून घ्यावें, ही कलेची खरी गुरुकिल्ली फक्त तुम्हां बायकजांवळच असते.

भानुमती:—आपल्याजवळ सर्व सामर्थ्य आहे; पण त्याचा विश्वासच नाही.

दुर्योधन:—सामर्थ्य आणि त्याचा विश्वास ह्या दोन वस्तू विधिघटनेने दोन ठिकाणी विभागून, मला दुर्बल ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे खरा! पण या सामर्थ्याचें विश्वास हें अर्धाग असें जवळ केल्यावर, ही विश्वासपूर्ण सामर्थ्याची मूर्ति कोणाला हार जाणार आहे? (भानुमतीला जवळ घेतो)

भानुमती:—आपण जर विश्वास बाळगला आणि मनावर घेतलें तर आपल्याला हांसणाऱ्या पांडवांची डोकी आपल्या पायावर नाही का लोळण घेणार? आपल्याला हांसलेले शत्रू आपल्या पायांवर लोळलेले पाहिल्यावर मी काय करीन, हें सांगू का?

दुर्योधन:—हं, सांग पाहू!

भानुमती:—आपल्याला खदखदां हांसणाऱ्या भीमाला म्हणेन, जसा हांसलास तसाच रड—महाराजांच्या पायावर डोकें ठेवून रड. तो तसा रडला, म्हणजे मी त्याला अशी लाथ मारीन. मानभावीपणानें आपलें आपलें म्हणून इंद्रप्रस्थचें औट घटकेचें वैभव दाखविणाऱ्या धर्माला म्हणेन, धर्मा, हस्तिनापुरचे कौरवेश्वर तुझ्या उष्ट्यावर जगण्याकरितां जन्माला आलेले नाहीत. ते जन्मसिद्ध हक्कानेंच पृथ्वीवरील सर्व वैभवाचे स्वामी आहेत. गयावया करून सुईच्या अग्राइतकी तरी राज्यलक्ष्मी पदरांत घाला म्हणून जर तो भीक मागू लागला, तर त्याला म्हणेन भिकाऱ्यानें राज्यलक्ष्मीची अपेक्षा करूं नये.

दुर्योधन:—आणि त्या द्रौपदीला काय म्हणशील?

भानुमती:—आणि ती द्रौपदी—आपल्याला गालांतल्या गालांत हांसणारी ती द्रौपदी—आपल्या नवऱ्यांचे वतीनें जर बोलायला आली, तर अगोदर एका हातानें तिचा बुचडा धरीन आणि म्हणेन, तुझे हांसायाचें दांत पाहूं? ते दांत पाहीन आणि बुकी मारून पाडीन; आणि अखेर सांगेन की, द्रौपदी, काखेंत चौपदरी घे आणि नवऱ्यांबरोबर गांवांत परोघर भीक माग, म्हणजे तूं पट्टराणी चांगली शोभशील; पण पांडवांची

अशी स्थिति केल्यावर, इकडची स्वारी हस्तिनापूर आणि इंद्रप्रस्थ या जोड साम्राज्यछत्राखाली रत्नाच्या अंबारीतून, शृंगारलेल्या ऐरावतावरून मिरवित चाललेली मला आपली—होय, मला आपली—दुरूनच दिसेल.

दुर्योधनः—छे ! छे ! भानुमती, त्या वेळचा मनोरम देखावा तू दुरून कशी पाहशील ? त्याच ऐरावतावर, त्याच अंबारीत आणि त्याच छत्राखाली या राजा दुर्योधनाच्या डाव्या मांडीवर त्याच्या गळ्यांत असा हात घालून बसलेली ही भानुमतीहि दिसेल.

भानुमतीः—पण येथे कोणी—

दुर्योधनः—कोणी—कोणी काय ?

भानुमतीः—कुणी पाहिले तर आपल्याला काय म्हणतील ?

दुर्योधनः—कोण पाहणार ? आणि कोण काय म्हणणार ? माझी ही विश्वासदेवता माझ्याजवळ अशी उभी असलेली पाहून, विश्वाचं सूक्ष्म निरीक्षण करण्याकरितां सहस्र नेत्र धारण करणारा हा पराक्रमी सूर्य जर या वेळीं भीतीनें आपले डोळे मिटवीत आहे, तर इतरांची काय कथा ?

पदः—(जयजयवंती; झपताला.)

विलग हा होई विभाकर सुखाला ।

जाई नभा त्यजुनी आतां लयाला ॥ ४० ॥

हा कर—विभेनें छळितो जगाला ।

केला पापभार तरिच चळला ॥ १ ॥

भानुमतीः—हात सोडा गडे !

दुर्योधनः—भितेस कुणाला ? अग, हा आतां क्षीरसागरांत जाईल आणि तेथे झोंपलेल्या परमेश्वराला उठवून त्याच्याजवळ पृथ्वीवर मला दुर्योधनासारखा प्रतिस्पर्धी निर्माण झाला म्हणून रडगाणे गाईल; पण तुझा हात असा माझ्या हातांत असल्यावर एक नव्हे, दोन नव्हे, असे हजारों जरी परमेश्वर आले, तरी हा दुर्योधन पराभूत व्हायचा नाही. इतकंच नव्हे तर हा सूर्य आणि पांडव हे एक होऊन जरी माझ्यावर चाल करून आले, तरी त्यांची डोकी या माझ्या विश्वासमूर्तीच्या पायांवर लोळवीन.

भानुमती:—खरें ना पण हें ? कां आपलें दैवच अनुकूल नाहीं, अमुकच अनुकूल नाहीं, असेंच म्हणत बसायचें !

दुर्योधन:—छे ! दैव अनुकूल असो वा प्रतिकूल असो—असेल नसेल, तेवढी शक्ति खर्च करून या कौरवेश्वरानें पांडवांना आठ दिवसांच्या आंत घुळीस मिळविलें, असें सर्व जगाला दिसेल; (जात असलेल्या भानुमतीस) पण भानुमती, तूं कुठें चाललीस ?

भानुमती:—जाऊं द्या गडे मला आतां. कारण प्रेमळपणा सर्वांना सारखाच आवडतो खरा; पण एकाचें प्रेम दुसऱ्याच्या नजरेला आलें कीं, दुसरा लागलीच त्याला हांसत सुटतो. उषेला मुकलेला व तिच्या प्राणाकरितांच प्राण द्यायला तयार झालेला, हा सूर्यच पहा ना !

पद:—(गजल; केरवा.)

रवि हा । करित हास्य—लीला । विमल संधि—काला ।
धरुनि निज मुखाला । नील—मेघ—पटला । रवि हा
॥ धृ० ॥ नृप—प्रणय—चंद्र फुलला । हें काय नवल
याला । तरि हा उषेस भुलला । कां हास्य करित
सुटला ? ॥ १ ॥

दुर्योधन:—हा सूर्य हांसतो म्हणतेस ! पण हांसण्याचा नाश या जगांतून लवकरच होणार हें जाणूनच, हें पहा ! यानें आपलें तोंड कसें एकदम काळें केले. आणि ही पहा चंद्रानें नुकतीच माथ्यावर टवटवी धारण केली. हाच चंद्र जेव्हां कैलासनाथाच्या माथ्यावर होता, तेव्हां गंगादेवीनें तेथेंच आपलें आसन ठेविलें होतें. मग तोच चंद्र माझ्या माथ्यावर आला असतां, माझी भानुमतीच कशी दूर जाईल !

भानुमती:—असें काय करायचें हें ? या वेळीं भीम आणि द्रौपदी हेहि इकडेच कुठें फिरत आहेत. पाहिलें तर हंसायाचे नाहींत का पुनः ?

दुर्योधन:—पुनः हांसतील ! भानुमती, ते पुनः हांसतील ! इंद्र-प्रस्थांत जो उपहास माणुसकीकरितां सहन केला तोच येथेंहि भीम आणि द्रौपदी पुनः हांसली असतां सहन करीन, असें कां तुला वाटतें ? येथें जम तें हांसले, तर आठ दिवसांनीं होणारा पांडवांचा शिरच्छेद

आत्तांच्या आत्तां येथल्या येथें होईल. अरे, पण ही गेलीच. (भानुमती गेलेली पाहून) फार दूर गेली. शत्रूंच्या हांसण्याला भ्याली. शत्रूंच्या हांसण्यांत असें काय सामर्थ्य भरलें आहे म्हणून हिनें भ्यावें ? शत्रू मला देखील या भानुमतीप्रमाणेंच भित्रा समजतात काय ? मी जर भित्रा नसतो—माझ्यांत जर खरें सामर्थ्य असतें— तर मीम जेथें हांसला तेथेंच नसतें का त्याचें तोंड फुटलें ? ज्या गालांतल्या गालांत द्रौपदी हांसली ते गाल तेथल्या तेथेंच नसते का फाडले ? मी भित्रा—सामर्थ्यहीन—म्हणून तर मला हांसले ! दुर्बल लोकांना मानी मन तरी कशाला असतें कुणास ठाऊक ? इस्तिनापुरी जायला तोंड नाही तर नाहीच; पण मरायला देखील मार्ग नाही. (ऐकल्यासारखें करून) कोण खदखदां हांसत आहे ? मी केलेली प्रतिज्ञा, प्रतिज्ञा नसून वायकोला क्षणभर खूष करण्याकरितां मारलेली फुशारकी आहे, असें म्हणून मला कोण हांसत आहे ? इकडून—इकडून—खालून—वरून—चोंहीकडून मला कोण खदखदां हांसत आहे ? दशदिशांना देखील मला हांसण्याची वाचा फुटली काय ? हे सर्वच कसे पांडवांचें पक्षपाती बनले ? थांबा तर मग; अगोदर तुमचाच सूड घेतां. पण तुम्ही गेलांत कुठें ? हांसणें तर अद्याप ऐकूं येतेंच ! अस्सें—या सरोवरांत का लपून बसलां ? पण या सरोवराच्या तळारिी येऊन मी तुम्हांला हुडकून काढतो आणि तुमची नरडी फोडतो. पहा ! दृश्यादृश्य सर्व देवतांनो, अणुरेणूंत भरलेल्या सर्व शक्तींनो, डोळे फाडफाडून पहा, हा दुर्योधन आपल्या वैच्याची कशी राखरांगोळी करतो तें पहा ! आणि वायूच्या लहरीवरोवर सर्वांना सांगत सुटा की, दुर्योधनाचें शत्रुत्व कोणीहि पत्करूं नये ! तरी हांसतांच काय—आलों—घेतोंच नरडीचा घोट ! (सरोवरांत उडी घेणार तोंच दुःशासन येऊन भडवितो).

दुःशासनः—हें काय करीत होतां ?

दुर्योधनः—शत्रूंच्या नरडीचा घोट घेणार होतो. तुला माहीतच आहे की, माझ्यासारखा पोहणारा कोणी नाही म्हणून ?

दुःशासनः—पण या सरोवरांत आपला शत्रु कोठून आला ? आणि हें सरोवर भयंकर खोल असून मोठमोठ्या जलचरांनी व्यापलेलें आहे.

पौहणारा केवढाहि खंबीर असला तरी त्यांतून वर येणें दुरापास्त आहे. दादा, हा सूड घेणें नव्हे, तर आत्महत्या करणें होय.

दुर्योधनः—आत्महत्या ! आत्महत्या तर फार चांगला उपाय आहे. मनाला जांचणाऱ्या व्याधी ज्याला निवारण करितां येत नाहीत, अशा लोकांना आत्महत्या हें एक मोक्षसाधन आहे. अशा रीतीनें व्याधीतून मुक्त होणें, म्हणजे व्याधी उत्पन्न करून आपल्या जयाचा तोरा मिरविणाऱ्या शत्रूंचा एक प्रकारें गर्व हरण करणें नव्हे का ?

दुःशासनः—पण मनाला जांचणाऱ्या व्याधीनीं त्रस्त होऊन निराशेनें आत्महत्येला तयार होण्यापेक्षां आजच्या रात्रीच हस्तिनापुरीं जाऊन पांडवांशीं युद्धच कां पुकारित नाही ? या दुःशासनासारखा एकटा सेनानी पांडवांना धुळीस मिळवील; पण ही आत्महत्या म्हणजे—पण तो पुढील शब्दच मी आतां उच्चारित नाही.

दुर्योधनः—पण हस्तिनापुरीं जायचें कसें ? आणि जाऊन युद्ध पुकारायचें तरी कसें ? माझ्या हातांत काय आहे म्हणून युद्ध पुकारूं ? राजा म्हणून नांव माझें आणि सत्ता बाबांची. बाबा नेहमीं कोणाच्या कक्षेत असतात, हें तुला का सांगायला पाहिजे ?

दुःशासनः—भीष्म, द्रोण आणि विदुर हीं पांडवपक्षाभिमानीं पिकलेलीं पानें युद्धाला अडथळा करतील असेंच ना ? पण राजाला हांसणें हा राजाचा, राजकुलाचा आणि त्याच्या राज्याचा उपमर्द नव्हे, असें जर हे थेरडे म्हणतील, तर ते गादीशीं अप्रामाणिक म्हणून दूर करायला कोणती हरकत आहे ? ज्ञानी व वडील म्हणून यांचा किती दिवस मान ठेवायचा ? यांनीं खावें आमचें आणि टाळी वाजवावी पांडवांची, हा अन्याय मला तरी इतःपर सहन व्हायचा नाही. दादा, तुम्हीं कांहींहि म्हणा, आपल्याला हांसणें ही कुरुराज्याची—कौरवांची इभ्रत नष्ट होणें नव्हे, असें जर कोणी या वृद्धांपैकीं बोलला तर त्याची जीभ उपटून बाहेर काढल्यावांचून मी रहाणार नाही.

दुर्योधनः—मला भीष्म—द्रोणांची भीति वाटत नाही. मी त्यांचा जो मान ठेवितों तो बाबांकरितां. त्यांना जर दुखवले तर बाबांना वाईट

वाटेल, म्हणून भीति वाटते; पण बाबांचादेखील स्वाभाविक ओढा पांडवांकडेच आहे. तेव्हां अशा परिस्थितीत युद्ध पुकारण्याची गोष्ट कशी बोलतोस ?

दुःशासनः—या म्हातान्यांना परमेश्वर तरी पुष्कळ आयुष्य कसा देतो कोणास ठाऊक ? आपण जर या वेळीं हीं थेरड्यांचीं बंधनें तोडलीं नाहींत, तर कौरववंशाला भिकेला लावल्याचें खापर आपल्या माथ्यावर फुटेल. आपल्या राज्याच्या वाढीला अडथळा करणारे शत्रू नष्ट करण्याकरितां आणि आपल्या वाढत्या वंशाच्या निर्वाहाची सोय लावण्याकरितां राजे लोकांनीं वाटेल तीं बंधनें मोठ्या धैर्यानें तोडायला तयार झालें पाहिजे.

दुर्योधनः—सर्व खरें; पण बंधनें कोणतीं आणि कशीं तोडायचीं ?

दुःशासनः—एक बंधन तोडलें कीं बाकीचीं बंधनें तुटत्यासारखींच आहेत. बाबांचें बंधन पाहिजे तर वडील म्हणून पूजनाकरितां मान्य करा; पण राज्यकारभारांत त्याचा एकहि शब्द आपण मानूं नका. आपल्या कर्तव्यगारीच्या आड येणारा आपला बाप उग्रसेन हा जसा कंसानें तुरुंगांत टाकला होता, त्याचप्रमाणें कौरवेश्वराच्या सामर्थ्याला बंधन घालणारा धृतराष्ट्र कौरवेश्वरांनीं कां तुरुंगांत टाकूं नये ?

दुर्योधनः—काय म्हणतोस; बाबांना तुरुंगांत टाकूं ? शत्रूंचा नाश न झाला तरी चालेल; शत्रू आज हांसले त्यापेक्षां शतपट अधिक हांसून माझा उपमर्द करूं लागले तरी चालेल—तो उपमर्द फारच असह्य झाला तर विप खाऊन मरेन; पण कांहीं केल्या बाबांच्या आज्ञेविरुद्ध वागणार नाहीं. या दुर्योधनाला या आयुष्यांत जर कोणतें बंधन पाळायचें असेल तर तें फक्त पितृआज्ञेचें ! (दुर्योधन निघून जातो.)

दुःशासनः—थांबा—शदा, जाऊं नका, थांबा ! युद्ध पुकारायला नको, कांहीं करायला नको. मी एकटा असाच्या असा जाऊन आपल्याला उपहासानें हांसणाऱ्या भीमाची मानगुटी धरतो !

भीमः—(एकदम प्रवेश करून) भीमाची मानगुटी धरतोस ! (दुःशासनाची मान धरतो) हांसलों होतो—सहज हांसलों होतो—

भीम—हांसलें होतों... नव्हे बुद्धीपुरःसर हांसलें होतों !

[पृष्ठ २७.

नव्हे बुद्धिपुरःसर हांसलों होतों. एवढ्याकरितां तूं माझी मान धरणार होतास ? पण माझ्या हातांत सांपडलेली ही तुझी मान तर अगोदर सोडीव !

दुःशासनः—पण मी सावध नसतांना तूं माझ्यावर चाल केली आहेस.

भीमः—हो सावध हो. (सोडून देतो) आणि काय करायचें तें !

दुःशासनः—तूंही सावध रहा.

भीमः—मुख आहेस. सावध रहायला काय सांगतोस ? मुकाट्याने आपली वाट धर म्हणजे जगाचा अनुभव घ्यायला कांहीं दिवस जगशील तरी.

दुःशासनः—मला जगायचें आहे; पण तुझें रक्त पिऊन जगायचें आहे. (भीमाच्या अंगावर चाल करतो. भीम टांग मारून त्याला पालथा पाडतो व छातीवर बसतो.)

भीमः—(दुःशासनाच्या छातीवर बसून) माझें रक्त पितोस काय ? मी तुझ्या भावाला हांसलों म्हणून तुला राग आला; पण तुम्ही तुमच्या बायका आणि तुमच्या दासदासी सुद्धां एके काळीं आम्हांला हांसून हिणवीत होता, तेव्हां आमचीं अंतःकरणें काय दगडांचीं होती ? तुम्हांला जशीं अंतःकरणें आहेत तशींच लोकांनाहि आहेत. तुमच्यासारखे वरचढ बनलेले लोक जेव्हां दुसऱ्यांना हांसतात, तेव्हां दुसरेहि काल अनुकूल आला असतां—चढलेले असें खाली पडल्यावर हांसतात.

द्रौपदीः—(प्रवेश करून स्वगत) हांसण्याचा कां हा परिणाम !

भीमः—आतां तूं माझें रक्त पिणार कीं मी तुझें रक्त पिऊं ?

द्रौपदीः—(पुढें होऊन) काय ! नाथ, हें काय करतां ?

भीमः—पांडवांना भिकेला लावणाऱ्यांचा, त्यांना लाक्षागृहांत जाळणाऱ्यांचा, त्यांना यमुनेच्या डोहांत लोटून, नाहीं नाहीं ती विटंबना करणाऱ्यांचा हा सूड घेतों.

द्रौपदी:—नका ! नका ! घा, दुःशासनभाऊर्जांना सोडून घा.

(भीमाला धरून उठविते.)

भीम:—हातांत सांपडलेला साप जिवंत कसा सोडू ? धडपडू नकोस रे ! आंगठा दाबतो तर तुझ्या तोंडांतून तुझी आंतडी बाहेर काढतो. मुक्ततेकरितां कोणाची याचना करायची असेल, तर खुशाल कर ! दुर्योधनाला बोलाव, शकुनीला बोलाव, शंभर कौरवांना बोलाव.....

बुद्धिमती:—(लगवगीनें प्रवेश करून) भाऊजी, हें काय करितां तुमचा यांनीं अपराध तरी असा कोणता केला ? केला असला तरी मन मोठें करून क्षमा नको का करायला ?

भीम:—बुद्धिमती, तुझ्यासारख्या राजघराण्यांतील स्त्रिया जर राज-पुरुषांना औदार्य शिकवितील, तर क्षुल्लक कारणांवरून जगांत होणारा भयंकर रक्तपात खात्रीनें टळेल. औदार्याला भुकेलेले राजपुरुषच जगांत शांततेचा वारंवार भंग करित असलेले दिसतात. दुःशासना, या बुद्धी-मतीपासून यापुढें जर तूं औदार्याचा धडा शिकशील, तर एकाच कुळांतील आपण दोन पुरुष एकमेकांचे हाडवैरी म्हणून आज जरी जगाला दिसत असलों, तरी उद्यां एकमेकांच्या गळ्यांत मोठ्या प्रेमानें मिठी मारीत असलेले दिसूं ! जा ! या बुद्धिमतीकरितां—या तुझ्या साध्वी स्त्रीकरितां मी तुला या वेळीं क्षमा केली आहे. (भीम जातो.)

दुःशासन:—(उठून हात धरून) दुष्टे, तूं येथें आली नसतीस तर मी मेलों असतो, असें कां तुला वाटतें ? उलटी घेऊन त्यालाहि पालथा घातला असता, आणि मेलोंच असतो, तर त्यांत तुला भूषण नव्हते का ? पण माझ्या प्राणाकरितां भीक मागितलीस ? भीकारीणच तूं ! भीक मागून मला जगवलेस हें मरणापेक्षांहि मरण झालें ! चल कुलटे !
(तिला पुढें लोटतो व मागून आपण जातो)

द्रौपदी:—औदार्याचा किरीट चढविलेले आणि धर्माच्या तेजानें प्रसन्न झालेले हें भीम महाराजांचें शौर्य कोणीकडे आणि शील-धर्माचे पाय तुडून पंगू बनलेले, पण उन्मादाच्या गरुडावर वसून भराव्या मारित

असलेलें हें दुःशासनाचें शौर्य कोणीकडे ? आपल्याच जातिधर्माचें पाय
 भष्टपुष्ट करण्याकरितां दुसऱ्याच्या शील--धर्माचें पाय तोडण्याची इच्छा
 धरणारें हें पापी शौर्य वेळ येतांच—न्याय धर्माचें रक्त प्रभुकोपानें संतप्त
 होतांच--क्षणार्धांत मातीला मिळेल.

पदः—(दुर्गा; त्रिवट.)

तिमिरा खला किती मिरविसि मंदा तराणि अरि तो तुला ॥धृ०॥

अभय झाला कधि कुजन हा । उदित सित नव सत्य परम ॥ १ ॥

अंक पहिला समाप्त

अंक दुसरा.

इंद्रप्रस्थ आणि हस्तिनापूर यांच्यामध्ये सीमेवर
दुर्योधनाचा शमीयाना

(सरिता, दयिता व वृषभनाथ प्रवेश करितात.)

वृषभनाथः—हं, दाखवा पाहू नाचून—पाहू द्या. नाचणें, ही कला कशी आहे ती पाहू द्या. (सरिता व दयिता नाचतात) पुरे करा आतां. काहींहि म्हणा; पण तुम्हीं म्हणतां त्याप्रमाणें नाचणें ही एक कला आहे, असें मला नाही वाटत. पावलावर पाऊल टाकणें, नाक, डोळे आणि भिवया उडविणें, हें अगदीं सहाजिक आहे--अगदीं साधी गोष्ट आहे. त्यांत कला कसली आणि कसलें काय ? आहे आपलें कांहीं तरी झालें ?

दयिताः—आपण देखील दिसायला माणसासारखे माणूस आहांत. माणसानें दिसायला माणसासारखें दिसणें, हें साहजिकच आहे. त्यांत तरी नवीन काय आहे ?

वृषभनाथः—दयिते, अगदीं बरोबर आहे तुझें म्हणणें. मी तुला माणसासारखा माणूस दिसतो, हा दोष माझा नसून माझ्या आईवापांचा आहे. ती सृष्टिनियमाच्या आधीन झाली, आणि माझ्यावर माणसासारखा माणूस दिसण्याचा प्रसंग आणला; पण हा दोष मी माझ्या पुढच्या पिढीत दिसू देणार नाहीं. पंच महाभूतें जशीं अनुपमेय—अगदीं स्वतंत्र आहेत- त्याचप्रमाणें मीहि दिसायला एक स्वतंत्र.....

दयिताः—महाभूत दिसला असतां खरें !

सरिताः—अग, भूत-यांना भूत म्हणतेस ?

वृषभनाथः—हांसा ! तुम्ही हांसला तरी मी हांसायचा नाही आणि रागवावयाचा देखील नाही. तुम्हांला 'भूत' शब्दाचा अर्थ कळला नाही.

म्हणून तुम्हीं हांसतां. अहाहा ! भूत ! भूत ! भूत शब्दाचा अर्थ केवढा मोठा-केवढा गंभीर—केवढा विशाल !

सरिता:—नुसता विशाल नाही बरें ! हा असा साडेतीन हात विशाल आहे. अद्याप हिला समजला नाही अर्थ ! जरा आणखी स्पष्ट करून सांगा.

वृषभनाथ:—अग, ही शुद्ध गारगोटी आहे. हरकत नाही. फोडली तर प्रकाश देईल. जसें नाक म्हणजे नाक; डोळे म्हणजे डोळे; हात म्हणजे हात आणि पाय म्हणजे पाय; त्याचप्रमाणे भूत म्हणजे भूत. नाकाचें काम हाताला करतां येत नाही, हाताचें डोळ्यांना नाही आणि डोळ्याचें पायांना नाही; त्याचप्रमाणे भूताचें काम माणसाला नाही. एकंदरीत हा विषय मोठा खोल आहे. त्याचें बुड तुझ्या बुद्धीच्या हातीं लागायचें नाही, त्याला माझ्यासारखाच शास्त्रवेत्ता पुरुष हवा.

सरिता:—शास्त्रवेत्ता म्हणजे काय हें तरी समजलें काय ? अग, ज्याच्या वाणीतून शास्त्रीय शब्द निघतात पण अर्थ निघत नाही, ज्याची वाणी शब्दांची आई, पण अर्थाची होळी; तो शास्त्रवेत्ता!

वृषभनाथ:—छे ! अगदी चुकलीस. अग ज्याची बुद्धी गहन विचारांनीं परिपक्व झालेली असते, तो शास्त्रवेत्ता !

सरिता:—म्हणजे ओल्या मडक्यासारखी लवचिक नसते.

दयिता:—म्हणजे पाषाणासारखी कणखर असते असेंच ना ?

वृषभनाथ:—ज्याचे विचार वायूसारखे सर्वत्र भरलेले असतात तो शास्त्रवेत्ता.

सरिता:—म्हणजे वायूचें अस्तित्व जसें स्पर्शानें कळतें तसेच शास्त्रवेत्त्याचे विचार त्याच्या नांवानेंच कळतात.

दयिता:—म्हणजे परमेश्वराप्रमाणें गृहितच धरावे लागतात ना ?

वृषभनाथ:—जो जगांतील अज्ञान विज्ञानाच्या रूपानें मारून टाकतो--

दयिता:—अहो; पण असें झालें म्हणजे गाढवांचा दुष्फाळ पडायचा. आणि गाढवें मेलीं कीं कुंभार मरायचे; आणि कुंभार मेले कीं, गरीबांची मारामार आणि गरीब मेले म्हणजे श्रीमंत जगायचे नाहीत. एकूण

असें झालें हणजे सर्व मनुष्य जातीचा संहार होणार ! तेव्हा आपलें विज्ञान जरा आटोपतें घ्या. नाही तर प्रलयकाळ व्हायचा !

वृषभनाथः—हें अगदीं विषयांतर आहे. बोलतेस ठीक; पण विषयान्तर करण्याची मोठी वाईट खोड आहे तुला.

सरिताः—ही शास्त्रवेत्त्यासारखी विषयासक्त नाही हणूनच हिला शहाणपण नाही. (सरिता व दयिता वृषभाला हांसत उभ्या राहतात).

दुर्योधनः—(प्रवेश करून) काय ? इथेंहि हांसणेंच ! आज सारी सृष्टीच कशी हांसरी बनली ! माझ्यांत जर वराहाची शक्ति असती, तर तिला दातांवर धरून पुन्हां बुडवून टाकली असती. कुंदकळ्यासारखे सुंदर दांत माणसांना दिले, हणून त्यांनीं दुसऱ्याच्या फजितीच्या मुहूर्तावर या लुचोर जगापुढें आपल्या दातांचें प्रदर्शन खुलें करावें काय ? काय ग, धर्मानें तुम्हांला माझ्या सेवेकरितां अर्पण केलें किं, माझ्यासमोर आपले दांत दाखविण्याकरितां अर्पण केलें ? जा, धर्माकडे जा, त्याच्याकडून आपले दांत पाडून घ्या आणि नंतर इथें या त्याशिवाय हा हांसरेपणा नाहीसा व्हायचा नाही. जा.

वृषभनाथः—हांसता काय ! जा. दांत पाडूनच इथें या. दांत असून हांसलें असतां आनंद न वाटतां उलट संताप उत्पन्न होतो; पण दांत नसून हांसलें हणजे कौतुकच वाटतें. दांत नसलेलें मूल आणि दांत नसलेला थेरडा हांसला, तर कधी कुणाला राग आला आहे काय ? सरिते, तेंच सांग; तुझ्याकडे पाहून जर एकादा दांतवाला तरुण हांसला तर तुला जें वाटेल, तेंच दांत नसलेला हांसला तर काय वाटेल ? हे दांत अमृतापेक्षां विषाचाच अधिक वर्षाव करितात. जा, दांत पाडून या. (स्वगत हांसून) भली खोड मोडली ! (सरिता व दयिता जातात)

दुर्योधनः—कायरे वृषभा, डोळे आणि दांत यांचा असा काय संबंध की, डोळ्यांनीं दुसऱ्याची फजिती पाहिली असतां दांतांनीं हंसूं लागावें ?

वृषभनाथः—महाराज, मला असें वाटतें की, या बाबतींत डोळ्यांचा आणि दांतांचा कांहीं एक संबंध नाही. डोळ्यांत जशी पाहण्याची शक्ति आहे तशीच दांतांत देखील आहे; पण डोळे जे पाहतात ते सारे रडण्याचे

विषय असतात म्हणूनच ते रडतात; जीभ खाण्याचे विषय पाहते म्हणूनच तिला त्यांची रुचि कळते; दांत हांसण्याचे विषय पाहतात म्हणूनच हांसतात . हांसण्याचे विषय जर डोळ्यांनी पाहिले असते, तर डोळेच हांसले असते ! दांतांना हांसण्याची काय गरज होती ? यावरून प्रत्येक इंद्रियाला आपआपल्या अभिरुचिचे विषय डोळ्यांप्रमाणेच पाहतां येतं असावेत अशी गोष्ट सिद्ध होते. कां महाराज, बुद्धीला थक् करून सोडण्याइतका नवीन शोध आहे कीं नाही ? (हांसतो)

दुर्योधनः—(एका हातानें वृषभाची मान व दुसऱ्या हातानें त्याचे दांत धरून) हाच शत्रु ! हेच दांत त्या द्रौपदीला आहेत; हेच दांत त्या भीमाला आहेत; त्यांच्या सर्व दासदासींना हेच दांत आहेत! अब्र ! खालीं—वर—एक नाहीत—दोन नाहीत—तीन नाहीत; किती तरी शत्रू हे इथें दडून बसले आहेत! या धांवा ! कोणी तरी धांवा ! आणि हे इथें दडून बसलेले माझे शत्रू एकदम धुळीस मिळवा !

वृषभनाथः—मेलों ! मेलों ! ! धांवा ! धांवा ! !

भानुमतीः—(एकदम प्रवेश करून) काय चाललें आहे हें ? आपल्यासारख्या राजपुरुषाला मनाचा असा हा थिल्लरपणा शोभतो का ? अपमानानें मन इतकें वेडें होऊं दिलें, तर शत्रूला पराक्रमावांचूनच आपल्यावर जय मिळवितां आला म्हणायचा ! (वृषभाकडे वळून) रडायला रे काय झालें ? मान धरली म्हणून रडायचें ? लाथ मारली म्हणून रडायचें ! लाथ मारली; तरी खदखदां हासलेंच पाहिजे. जा; मामांना आणि दुःशासनभाऊर्जींना घेऊन ये. (वृषभनाथ जातो)

दुर्योधनः—कान आणि डोळे ! डोळ्यांनीं पहायचें आणि कानांनीं ऐकायचें ! हीं दोन इंद्रियें इतकीं वाईट आहेत कीं, बुद्धि आणि मन यांचा हीं जसा विकास करूं शकतात, तसाच त्यांचा नाशहि करूं शकतात. विकास हा जसा एक प्रकारचा नाश, त्याचप्रमाणें नाश हा देखील एक प्रकारचा विकासच ! दोहोंत फरक क्षणिक सुखदुःखाचा आहे, असेंच विचारान्तीं आढळून येतें. मनुष्याच्या जीविताचें रहाटगाडगें कान व डोळे यांच्या शक्तींचे फिरतें का ? माझा बाप जन्मान्ध—फक्त जन्मान्धच;—पण जन्मान्ध

आणि जन्मबहिरा असा मनुष्यप्राणी कधी जन्माला आला आहे काय ? येणार आहे काय? नसेल, तर माझी खात्री आहे की, ब्रह्मवेद्यांनी शान्ति-पाठाची केवढीहि प्रचंड गर्जना केली तरी या जगांतील उत्पात आणि कलह कधीहि बंद पडायचे नाहीत. कांहीहि होवो, आपल्याला काय त्याचें? (मागे पाहिल्यासारखे करून) कोण, माझी लाडकी भानुमती ? आणि तिचा मोहक चेहरा हा असा रडवा ! छे ! रात्रीच्या अशा प्रशान्त समयीं तुझ्यासारख्या सुंदर स्त्रीनें आपल्या गोंडस गालावर असली मलूल कान्ति धारण करणें ह्मणजे मेळेल्या सूर्याला मलल्याच प्रसंगीं जन्म देणें होय. अशा वेळीं सूर्याचा जन्म होणें, ह्मणजे जगांतील सर्व प्रेमी हृदयांतील प्रेमाचे वाहते झरे बंद पाडणें होय. या वेळीं हास्याची वाढती चंद्रफला गालावर धारण कर; ह्मणजे तुझ्या अधरावरील अमृतसागराला भरती तरी येईल.

पदः—(शहाना; त्रिवट.)

हा रवि कां कधिं पावला । विकल सकला करि सदा ॥ धृ० ॥
शशि-कला राजसा । गुंफोनि माला । अलंकार तारा ।
नटवित ज्योत्स्ना बाला ॥ १ ॥

भानुमतीः—पण आपण असें मधून मधून वेड्यासारखें कां करतां ? आपली ही स्थिति पाहून मनाला बरें वाटेल का ?

दुर्योधनः—वेड्यासारखा कां करतां ? दगड नाही म्हणून ! जिवंत असलेला कोणीहि माणूस माझ्या स्थितीत येईल, तर तो असेंच करील. मधूनच डोक्यांत अशी एक तिडीक उठते की, जगाला तरी आपण खावें किंवा जगानें तरी आपल्याला खावें ! सांग, दगडाला असें वाटतें का ?

भानुमतीः—पण जरा विचारानें—

दुर्योधनः—विचार ! व्यथा ! दोन्ही एकमेकांना विरोधी आहेत. जेथें विचार तेथें व्यथा नाही. आणि जेथें विचार नाही—

भानुमतीः—विचारावांचून व्यथेचें निवारण कसें होईल.

दुर्योधन—पण या वेळा समाधानाकरितां मला एक...

[पृष्ठ ३५]

पदः—(गजल-कवाली; केरवा)

मनालः शीण कां देतां । करुनिया कल्पना नाना ।

निराशा जाळिते नाथा । सुखाच्या त्या भावनांना ॥ धृ० ॥

विवेकें वधावें त्या नागिणीला । सुख भोगाया ।

सुखाचा तो प्राण-दाता । धीर हा राजस राणा ॥ १ ॥

दुर्योधनः—कसें होईल कुणास ठाऊक ! पण यावेळीं समाधाना-
कारितां मला एक—

भानुमतीः—काय भलतेंच !

दुर्योधनः—भलतेंच ? (भानुमतीचा हात धरून जवळ ओढतो, तोंच ती हांसते) हांसणें ! द्रौपदी—इथेंहि द्रौपदी ! जा येथून एकदम जा. तुला पाहिलें कीं, तळपायाची आग एकदम मस्तकाला पोहोंचते. दगड असतो तर, तुझ्यां हांसण्या तोंडावर पडून तें ठेंचून काढलें असतें. पशू असतों तर यावेळीं नखानें नरडें फोडलें असतें. निदानचा माकड असतों, तरी दांतांना दांत दाखवून उसणें फेडलें असतें. आंगाची कशी लाही लाही होत आहे. या ! कोणीतरी या आणि हें माझे डोकें फोडा ! काळीज फाडा ! माझे तुकडे तुकडे करा आणि मला नाहीसें करा !
(कोचावर मूर्छित षडतो.)

भानुमतीः—ज्या चांडाळणीच्या हांसण्यानें इकडची ही अशी दशा झाली तिचा सत्यानाश होवो ! (शकुनी व दुःशासन प्रवेश करतात.)

दुःशासनः—(पुढें होऊन) पहा मामा, ही दादांची दुर्दशा ! नूतन पल्लवांनीं फुललेल्या तरूवर एकाएकी वीज कोसळली म्हणजे त्याची जी स्थिति होते, तीच या वेळीं आमच्या दादांची झाली आहे. सांगा, कौरवांनीं पांडवांशीं युद्ध कां करूं नये तें सांगा.

शकुनीः—कौरवांनीं पांडवांशीं युद्ध करावें आणि तें केलेंच पाहिजे, हें तर माझे पूर्वापासूनच मत आहे; पण तिकडे धर्म युद्ध टाळतो, तर इकडे दुर्योधन युद्धावांचून शत्रू कसा मारावा याचा विचार करतो. पंडू मेल्यापासून आज तागायत असाच प्रकार आहे; पण आतां तरी युद्ध

झालेंच पाहिजे. (स्वगत) आला आहे. या पाण्यांचा विनाश-काल जवळच आला आहे म्हणायचा.

दुःशासनः—काय करूं ? उत्तम वेळ आली होती; पण गेली ! थोडा वेळ जर तो तिथेंच थांबतां तर !—मामा, या क्षणीं त्या भीमाच्या नरडाचें रक्त प्यालेला हा दुःशासन आपल्याला दिसला असता ! पण औदार्याचें सोंग करून त्या भिन्न्यानें प्राण वांचविला आणि पळाला.

भानुमतीः—मला वाटतें आजच्या रात्री पुन्हां तशी संधी साधावी आणि त्याला उभा चिरावा.

शकुनीः—तशी संधी जर पुन्हां आणली तर शौर्यापेक्षां धूर्ततेलाच अधिक किंमत येईल, यांत संशय नाही.

दुःशासनः—छे ! आतां रणांगणावरच, अगदीं समोरासमोरच त्याच्यावर वार करायचा. कौरवपांडवांचें युद्ध सुरू होणें हीच पांडवनाशाची घटका ! मामा, बावांची अनुकूलता मिळेल असें आपण दादांना आश्वासन द्या की, लागलीच आम्हीं पांडवांशी युद्ध पुकारतो.

शकुनीः—अरे, वडील युद्धाला अनुकूल नाहीत, ही दुर्योधनाची भीति व्यर्थ आहे.

दुःशासनः—मग दादालाच जर युद्धाची भीती वाटत असेल, तर आम्हां कौरवांना आपल्या कुळाच्या स्वास्थ्याकरितां निराळ्या स्वतंत्र मार्गाचा अंगिकार करावा लागेल.

दुर्योधनः—(एकदम उठून) मी युद्धाला भित्तों असें का तुला वाटतें ? मी युद्धाला भीत नाही; पण धर्म युद्धाला तयार व्हायचा नाही; उलट मलाच तो आपलें सर्वस्व अर्पण करील ! पण त्यामुळें शत्रु अधिक लोकप्रिय होईल आणि त्याची लोकप्रियताच कौरवांच्या गळ्याला तांत लावील. प्रसंगी वडील माझ्या विरुद्ध जायचे नाहीत, हें मी मामा-प्रमाणेंच जाणून आहे; पण युद्ध पुकारलें तरी तें सुरू व्हायचें नाही अशी विकट परिस्थिति आहे.

शकुनीः—होय. कौरवांनीं पुकारलेल्या युद्धाला धर्म कधीच तांड द्यायचा नाही, ही दुर्योधनाची शंका अगदीं बरोबर आहे. कारण कुरुचें

इस्तिनापूर तो जीव की प्राण समजतो. (स्वगत) पण या विश्वासाचा फायदा घेऊनच हा शकुनी धर्माच्या मनांत कौरवांविषयी द्वेष उत्पन्न करील आणि त्याच्याकडून सारे कौरव नामशेष करतील.

दुर्योधनः—मामा, युद्धाचें आव्हान धर्माकडून होईल अशी परिस्थिति निर्माण करतां आली तर पहा !

भानुमतीः—पण त्यापेक्षां युद्धच नको असें कां म्हणाना ? म्हणे शत्रू युद्धाला तयार होणार नाही ! शत्रू युद्ध टाळत असला, तरी तें टाळणें अशक्य केलें पाहिजे.

दुःशासनः—आपण युद्ध पुकारल्यावर त्याला युद्ध देणें भागच आहे. युद्धावांचून दुसऱ्या तडजोडीला जर आपण तयार झालों नाही, तर धर्म झाला तरी युद्ध कसें टाळील हेंच मला कळत नाही. दादा, तुम्ही सत्यासत्याची चाड बाळगून लौकिकाची फार भीति बाळगतां; पण हें लक्षांत ठेवा कीं, युद्धांत जय आपलाच होणार आणि जय झाला कीं, सत्पक्ष आपलाच ठरणार ! कारण, ज्याचा जय त्याचेंच सत्य व त्याचीच कीर्ति !

दुर्योधनः—छे ! शक्याशक्यतेचा विचार सोडून भलत्याच गोष्टीला तयार होणें, हें निदान मला तरी शोभत नाही. मामा, तुम्हीं यांना यांतलें रहस्य समजून सांगा !

शकुनीः—दुःशासना, आज युद्ध शक्य आहे व त्यांत जय खात्रीचा आहे, असें कसें म्हणतोस ? अरे आजचा शत्रू सर्व तऱ्हेनें समर्थ असून शिवाय त्याचें वैभव वाढतें आहे. या वाढत्या वैभवाला शत्रू पुष्कळ असतात; पण ते सर्वच तऱ्हेनें दुर्बल असतात. मला वाटत नाही कीं, यांपैकी कोणी तुम्हांला पाठिंबा देईल म्हणून ? एखादा दुसरा तसा निघालाच, तर त्याला समर्थ करण्यांतच आपलें सर्वस्व खर्च व्हायचें आणि शेवटीं शत्रूचें नख आपल्याच नरडीला लागायचें.

दुर्योधनः—याला म्हणतात मुत्सद्दी ! मामा, या वेळीं तुम्हीं अगदीं माझ्या मनांतलें बोललां ! कांहीं झालें तरी युद्ध आज शक्य नाही.

शकुनीः—(स्वगत) माझ्यावरचा याचा विश्वास दिवसेंदिवस द्विगुणितच होत आहे म्हणायचा !

भानुमती:—मग आजच पांडवनाशाची केलेली प्रतिज्ञा व्यर्थच का?

दुर्योधन:—माझ्या प्रतिज्ञा खऱ्या अंगर खोट्या ठरणें, हें मामाच्या बुद्धीवर अवलंबून आहे. ज्या ज्या वेळी मी शक्याशक्य विचारांच्या कोंडीत सांपडलों त्या त्या वेळी ती कोंडी मामानें आपल्या बुद्धीने फोडली आहे. आणि आतांही तेच मला युद्धावांचून शत्रु कसा जिंकावा याचा उपाय सांगतील !

दुःशासन } :—आहे का असा कांहीं उपाय ?
भानुमती }

शकुनी:—उपाय आहे; पण तुम्हीं तिघांनींही कधी चुकून देखील माझ्या शब्दाबाहेर वागतां उपयोगी नाही ?

सर्व:—कबूल ! अगदी कबूल !

शकुनी:—मग उद्यां सकाळीच हस्तिनापुरीं निघण्याची तयारी करा; पण निघतांना तुम्हीं सर्वांनीं इतकें पांडवांशीं गोड बोलायचें कीं, तुमच्या मनांत पांडवांविषयीं किंचित् देखील मत्सर नाही, असें त्या संशयखोर द्रौपदीला वाटलें पाहिजे; नाही तर ती पाताळयंत्रि बाई माझा सर्व डाव हाणून पाडील !

सर्व:—त्याची कांहींच काळजी करूं नका !

दुःशासन:—मामा, कोणत्याहि उपायानें कां होईना, पण पांडवांचा पाडाव झालाच पाहिजे. आणि मला त्या भीमाचें रक्त प्यायला मिळालें पाहिजे; आणि दादाला हांसणाऱ्या त्या द्रौपदीला.....

दुर्योधन:—माझ्या डाव्या मांडीवर बसविलें पाहिजे.

दुःशासन:—तेंच मी म्हणणार होतों !

शकुनी:—(स्वगत) पण ती मांडी तशीच रक्तानें माखली जाईल हें कुठें या मूर्खाला कळतें! (उघड) दुःशासना, त्या द्रौपदीची बुद्धि तोलून पहाण्याकरितां तुला एक गोष्ट सांगतों; पण ती वृषभाकडून भीमाच्या कानावर घातली पाहिजे.

दुःशासन:—सांगा कोणती ती !

शकुनी:—चल तर मग सांगतों. [दोघे जातात].

दुर्योधनः—कां-तूं कां अशी नाक वर करून उभी ? वसायचें नाहीं वाटतें येथें ! समजलों. द्रौपदी माझ्या मांडीवर बसणार म्हणून मत्सर वाटला वाटतें.

भानुमतीः—मला कशाला तिचा मत्सर वाटेल ? ती काय माझ्या बरोबरीची ?

पद—(अडाणा; त्रिवट)

जी स्वकुलरहित दीन दुहिता । शीलदूषिता । द्रुपद-
पोषिता । पामरा ती शोभे न राणी । पतित स्वपति-
विभूषित ती वनिता ॥ धृ० ॥ दर्शनास मम उचित
न पतिता । क्षण स्वप्नीं नृप-पद येतां । जनिं कां नेता ।
मानला । क्षुद्र जंतु वासुकी सम चाले । तारि यत्न
वृथा ॥ १ ॥

दुर्योधनः—अग, दासीला मांडी दिली म्हणून का ती पट्टराणी झाली ? दासीला फार झालेंच, तर मांडीच्या सुखाबरोबर शब्दाचें सुख मिळेल; पण जिवाचें मात्र मिळायचें नाहीं.

पदः—(वागेसरी; त्रिवट)

आत्मसुख तुज जाण वाहिलें । आतां काय दुजाला ॥ धृ० ॥
शब्द सुखाचा उरला मातें । देईन तो दासीजनाला ॥ १ ॥

(पडदा पडतो)

शामियान्यासमोरील रस्ता

(सरिता व दयिता प्रवेश करतात.)

सरिताः—कायग, कौरवांकडचें रात्रीचें कारस्थान आतांच वृषभा-
कडून आपल्याला कळायला कोणचा मार्ग आहे ?

दयिता:—आणि बाईसाहेबांची तर अशी आज्ञा की, सूर्याला अर्घ्य देणें होतांच मला तें सर्व कळवा.

सरिता:—मला वाटतें, आपण त्या वृषभनाथाला तो जेथें निजला असेल तेथें गांठावें; आणि त्याच्यापासून युक्तीयुक्तीनें सर्व काढून घ्यावें. द्रौपदीसाहेब असेंच नाही का म्हणाल्या की, वृषभ जें शब्दशः सांगेल तेंच शब्दशः मला येऊन सांगा. तेव्हां आपण त्याच्याजवळून युक्ती-युक्तीनें काढून घेऊं आणि तसेंच कळवूं.

दयिता:—संदेशवाहक तुझ्या इतके शब्दांशीं प्रामाणिक क्वचितच सांपडायचे. संदेशवाहकांना शब्द गिळंकृत करण्याची खोडच असते. कारण शब्द गिळण्यावरच त्यांच्या पोटाचा लडपणा अवलंबून असतो. महाकवीदेखील शब्द गिळंकृत करीत असतात; पण त्यांना गिळलेलें पचवितां येत नाही; विचारे लागलीच रूपांतर करून ओकतात. कवींचा चोरटेपणा कुणाला बाधत तरी नाही; पण संदेशवाहकांचा चोरटेपणा निरपराध्याला सुळावर चढवतो व धन्याच्या गळ्याला तांत लावतो.

वृषभनाथ:—(पडद्यांतून) हे रक्तपाताला आतूर झालेल्या वीरांनो, एकमेकांचें रक्त प्यायला टपलेल्या कौरवपांडवांनो, शांततेकरितां प्रसंगीं रक्तपात करावा लागतो, असें तुम्ही प्रतिपादन करतां; पण शांतता-भंगाची प्रवृत्तीच निर्माण होणार नाही असा शोध तुम्ही कधीं लावला नाही. मी तो शोध लावला आहे. तो उपाय योजा, आणि रक्तपाताला कायमचा फांटा द्या.

दयिता:—अग, वृषभनाथच हा !

सरिता:—होय; पण स्वारीनें आज असा कोणता नवीन शोध लावला आहे ? आं ! हें डोक्यावर गुंडाळलेलें अंधरण कशाला घेतलें ? डोळे मिटून स्वारी इकडेच येत आहे. हें स्वारीचें नाविन्य कीं स्वप्नांतील वेडेचारांचा चळ ? हें एक नाविन्याचें पिशाच्चच आहे.

वृषभनाथ:—(डोक्यावर अंधरण आणि काखेंत लाडवांची झोळी असा प्रवेश करतो) हा लाडवाचा गोळा आणि शस्त्राची धार दोन्हीही रक्ताचे जनक आहेत. पण एकाचें रक्त शरिराला मिळतें व दुसऱ्याचें

रक्त रणभूमीला मिळतें. या दोहोंचें आद्यतस्व जर एक तर अंत्यतस्वांत भिन्नता कशी येणार ? शस्त्रानें जर शांतता स्थापतां येते, तर लाडवानेंहि शांतता कां स्थापतां येणार नाहीं ? अर्थात् आलीच पाहिजे.

दायिताः—खरेंच गडे, हा स्वप्नांतच हें बरळतो.

वृषभनाथः—मग हस्तिनापुरी जातांच कौरव जे पांडवांशी युद्ध पुकारणार आणि दोघेहि जे एकमेकांवर शस्त्रास्त्रें फेंकणार आणि नंतर जी शांतता होणार, त्यापेक्षां दोघांनींहि जर एकमेकांवर लाडू फेंकले तर शांतता नाहीं का कायम रहाणार ?

सरिताः—(दायितेला) एकूण, कौरव पांडवांशी युद्ध पुकारणार असें दिसतें ! झालें आपलें काम; चल जाऊं या.

दायिताः—पण याला जागें करून तरी जाऊं. चांगलें फटफटून सूर्यानें आपलें अर्धतोंड उघडें केलें आहे. शिवाय हा जर येथेंच असें बडबडत राहिला आणि सरोवरावरून प्रातःस्नान आटोपून भीममहाराज जर याच रस्त्यानें आले, तर त्यांच्या थडेंत हा निष्कारण प्राणाला मुकायचा !

सरिताः—खरें ग खरें. (दोघी त्याला हालवून जागें करण्याचा प्रयत्न करितात).

वृषभनाथः—फक्त दोघांच्या अंतःस्वरूपांत बदल आहे. लाडवाचा गोळा मधुर, तर शस्त्राची धार भेसूर. शांततेकरितां जर लाडवांच्या गोळ्यांची योजना झाली, तर जगांतून भेसूरपणाचा कायमचा नायनाट होईल. लाडू सनदशीर आहेत व शस्त्रें बेसनदशीर आहेत; तेव्हां शांततेकरितां या सनदशीर लाडवांचा प्रसार हा केलाच पाहिजे; पण लेखणीची प्रवृत्ति शस्त्राचेच पोवाडे गाण्याकडे कां असावी ?

सरिता व दायिताः—अहो वृषभनाथ, जागे व्हा जागे ?

वृषभनाथः—बरोबर आहे. शस्त्राचें पातें हा नपुंसकलिंगी मुका पुरुष लेखणीला जन्म देतो म्हणून. अशा लेकीनें अशा बापाचे पोवाडे गाणें स्वाभाविकच आहे; कारण आपलेंच स्तोत्र व आपलेंच तोंड; पण लाडवांत देखील लेखणी उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य असतें ! फूल !

मूल ! चूल ! कसे अगदी लाडवांसारखे मधुर शब्द ! मनाला झोंबत नाहीत, तर आल्हाद देतात. नाही तर शस्त्राच्या लेखणीतील शब्द ! रणकंदन ! कर्दन काळ ! अक्राळ विक्राळ ! कोण भेसूर शब्द ! लाडवांची खैरात करून असल्या भेसूर लेखणीची दाणादाण उडवून दिली पाहिजे.

सरिता:—हा कांहीं जागा होत नाही. आपलें मात्र हांसतां हांसतां येथें पोट दुखेल आणि तिकडे बाईसाहेबांचीं अर्घ्ये होतील व आपली वाट पहात बसतील. भीममहाराज निदान बाईसाहेबांना विचारल्यावांचून तरी कांहीं करायचे नाहीत. तेव्हां त्यांची भीति कशाला ?

वृषभनाथ:—हो. दाणादाणच उडवून दिली पाहिजे.

दायिता:—वेडा ग वेडा !

सरिता:—असूं दे चल ! (दोषी जातात)

वृषभनाथ:—भेसूर लेखणीची अशी दाणादाण झाली म्हणजे भेसूरपणा जगांतून आपोआप नाहीसा होईल. तोच खरा शांततेचा शुभ काल ! वा लाडवा ! केवढें तुझ्यांत हें सामर्थ्य ! तूं जर पुढें सरसावशील, तर दुःशासनाला भीमाचें रक्त पिण्याची झालेली प्रवृत्ति बंद करशील ! तूं जर या वेळीं माघार घेतलीस, तर भीमासारखा लाडवांचा कैवारी दुःशासनाच्या दाढेंत जाईल.

भीम:—(प्रवेश करून) दुःशासनाच्या दाढेंत कोण जाईल ? मी भीम !

वृषभनाथ:—राग येतांच लाडू खावा, म्हणजे राग-हा भेसूरपणाचा ब्रह्मदेव-शांत होईल. प्रत्येक मानवाच्या गळ्यांत जर अशी लाडवांची झोळी असली आणि राग येतांच जर त्यानें हा लाडू खाल्ला, तर शांतता-भंग होणेंच दुरापास्त ! रागाच्या वेळीं लाडवांचा दुष्काळ, हाच शांतता-भंगाचा काळ !

भीम:—अरे सांग, दुःशासन भीमाचें रक्त पिणार काय ?

वृषभनाथ:—राग उसळी मारतो काय ? घे तर मग तुला हें औषध ! (लाडू खातो). ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥ अरे,

चुषभ०—रागावूं नकोस. अगोदर हा लाहू खा !

[पृष्ठ ४३]

योग्याला जें साधणार नाही तें या लाडवाला साधलें आहे. ध्या ! लाडू ध्या ! खा ! आणि परब्रह्मासारखे शांतीचे ढेंकर द्या !

भीमः—(स्वगत) हा वेडा स्वप्नांत तर बरळत नाही ? (उघड) अरे बाबा ! जागा हो ! आणि नंतर काय सांगायचें तें सांग. (वृषभाला जोराचा धक्का देतो व जागा करतो).

वृषभनाथः—(जागा होऊन) वा ! भीमा, माझ्या झोंपेचा फायदा घेऊन माझी अशी थट्टा केलीस काय ?

भीमः—थट्टा पुरे कर ! दुःशासन माझें रक्त केव्हां आणि कसें पिणार तें अगोदर सांग !

वृषभनाथः—रागावूं नकोस. अगोदर हा लाडू खा !

भीमः—सांगतोस कीं नाही सुकाच्यानें ?

वृषभनाथः—जरा थांब. मला तरी लाडू खाऊं दे ! मला जर तुझ्यासारखा राग आला तर लागलीच तुझें माझें युद्ध जुंपेल. (लाडू खातो) रागा ! शांत हो. ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥ आतां ऐक. हस्तिनापुरी जातांच कौरव तुम्हां पांडवांशीं युद्ध पुकारणार आहेत आणि त्या युद्धांत दुःशासन तुझें रक्त पिणार आहे. म्हणून म्हणतों कीं लाडू खा !

भीमः—हें तूं कशावरून म्हणतोस ?

वृषभनाथः—काल रात्री शकुनी व दुःशासन बोलत होते, तें मी ऐकलें—चांगलें दोन्ही कानांनीं ऐकलें. एका कानानें ऐकलें आणि दुसऱ्या कानानें सोडलें असें नाही, तर दोन्ही कानांनीं एकाच वेळीं बरोबर ऐकलें !

भीमः—तो लांडगा माझें रक्त पिणार काय ? पण कोण कोणाचें रक्त पिणार हें पाहण्याकरितां युद्ध कशाला पाहिजे ? आतां असाच्या असा जातो आणि त्या दुःशासनाला गदायुद्धाचें आव्हान करतो; पण अगोदर द्रौपदीलाच विचारतो कीं, काल शत्रूवर दाखविलेला दयेचा उपयोग शत्रु कसा करणार तें पहा आणि सांग कीं, असले शत्रु हस्तिनापुरी जिवंत जाऊं देण्यापेक्षां येथल्या येथेंच कां ठार करूं नयेत तें ? (जातो).

वृषभनाथः—हा कांहीं लाडू खात नाही व शांतहि होत नाही. दुःशासनाला तरी लाडू देऊन शांत केला पाहिजे. दोहोंपैकी एक जरी शांत राहिला, तरी शांतता नांदेल आणि रक्तपात टळेल.

पांडवांचा शामियाना

द्रौपदी—(प्रवेश करून)

पद—(भूप; आडाचौताला)

उदित सतत प्रभु सविता । सुखदाता । ताराया पतिता ।
त्या तम—पंक—रता ॥ धृ० ॥ नमुनि किरण मुदित कशि उषा ।
कां निशा खेद—गता ॥ १ ॥

(सरिता व दयिता प्रवेश करतात). या आल्यात ! काय हाकिकत आहे.

सरिताः—(द्रौपदीच्या कानांत सांगितल्यावर)असें तो वृषभ बरळला !

द्रौपदीः—(स्वगत) वृषभासारख्या मूर्खाच्या कानावर ज्याअर्थी युद्धाचा हेतु आला, त्याअर्थी कौरवांना युद्ध पुकारायचें नाहीं; तर पांडवांची फसवणूक करून पांडवच युद्धाला कारण झाले, असें जगाला भासविण्याचा हा डाव आहे. एकदांचे हे कौरव सीमेबाहेर गेले म्हणजे बरें ! (उघड) तुम्ही आतां अशा इकडून जा आणि त्यांना इकडे पाठवून द्या. त्या वृषभाचें बरळणें त्यांच्या कानांवर जाणार नाही अशी खबरदारी घेतली पाहिजे. (सरिता व दयिता जातात). फूल फुलतें तें कशाकरितां ? स्वतःच्या सौंदर्याची घमेंड मारण्याकरितां का ? छे ! शिवाचें पवित्र मस्तक भूषविण्याकरितां ! त्याचप्रमाणें सज्जन राजमुकुट धारण करितात, ते स्वतःच्या स्वार्थाकरितां नसून, जनतेला नैतिक आचार स्वतःच्या आचरणानें शिकविण्याकरितां ! आणि म्हणूनच शत्रूचे दुराचार जगाला पटेपर्यंत—त्यांचा त्यांना तिरस्कार उत्पन्न होईपर्यंत—सज्जनांना शांतीचा मार्ग स्वतः अत्यंत हाल अपेष्टा सहन करूनहि

पत्करावा लागतो. कौरवांनी आजपर्यंत दुःकृत्ये केली आहेत, पण तीं लौकिक अन्न साफ ठेवून अगदी गुप्तपणाने केली आहेत; पण पापावर पडलेला सावधागिरीचा अंधकार किती दिवस राहणार ! सूर्याची किरणे प्रकाशमान झाली की, अंधकाराचा लोप होईल आणि पाप उघडकीला येईल; पण तोंपर्यंत शांतताच वारण केली पाहिजे.

पद—(जीवनपुरी; त्रिवट).

ती परम विमल सखि प्रशमा । अर्जी सुखवो मम नाथाला ।
त्वरित अरि-मरण सहज दिसेल ॥ धृ० ॥

सुखद ती बुध-पदा । नच इतरा कदा ।
वळेना झर्णां जरी ती । प्रबल वीर नर तिज धरोनी
रंजविती मधु वच बहु वदोनी ॥ १ ॥

भीमः—(हातांत गदा घेऊन प्रवेश करितो). द्रौपदी, मला तुझ्याकडून एका प्रश्नाचें उत्तर हवें आहे. प्रश्न विचारलाच नसता; पण रागीट, अविचारी आणि उतावळा अशी मला प्रसंगी तुमच्याकडून विशेषणें मिळतात, म्हणून प्रश्न करणें भाग आहे. प्रश्न असा की, दया कुणावर करावी ?

द्रौपदीः—असा प्रश्न करण्याचें काय बरें कारण ? (स्वगत)
स्वारीनें वृषभाचें बरळणें ऐकलें वाटतें !

भीमः—कारण कांहींहि असो; पण दया कुणावर करायची ?

द्रौपदीः—दया अनाथावर करावी; आणि—

भीमः—आणखी कोणावर ?

द्रौपदीः—जरा शांत व्हा. सर्व काहीं सांगतें.

भीमः—(हंसत्यासारखें करून) बरें सांग तर !

द्रौपदीः—अनाथाप्रमाणेंच शत्रूंवरहि दया दाखवावी लागते. अनाथावरच्या दयेंत शुद्ध परोपकार असतो; आणि शत्रूंवरच्या दयेंत स्वार्थ आणि परमार्थ दोन्ही असतात. जनतेच्या उद्धारासाठीं जगण्या-करितां प्रसंगी दयेनें शत्रु ज्यांना मारायचा असतो ते स्वार्थ आणि परमार्थ नाही का साधत ?

भीमः—नाहीं, शत्रु दयेनें कधीं मरत नाही. तर शत्रु या असल्या गदेच्या प्रहारानें मरतो. म्हणून शत्रु अशा गदेच्या प्रहारानें मारण्यांत स्वार्थ आणि परमार्थ दोन्हीहि साधतात.

द्रौपदीः—अगोदर दयेचा प्रयोग आणि नंतर—

भीमः—दयेचा प्रयोग केल्यानंतरच ही गदा उचलली आहे. ज्या दुःशासनावर काल तू दया करायला सांगितलीस, तोच दुःशासन दयेनें मेलत नाही, तर अधिक उन्मत्त होऊन माझे रक्त प्यायला तयार झाला आहे.

द्रौपदीः—मला नाही हें खरें वाटत ! आणि खरें असलें, तरी हें शक्य आहे का?

भीमः—शक्य नाही हें दाखविण्याकरितांच मी त्याला गदायुद्धाला आव्हान करतो आणि या प्रश्नाचा कायमचा निकाल लावतो.

द्रौपदीः—शत्रूचा एकदम कायमचा निकाल लावणें, आणि शत्रूला, उगीच कस्पटाप्रमाणें समजून त्याच्याशीं सावध नसणें दोन्ही गोष्टी वाईटच. शत्रूवर दया—मी म्हणतें याहि वेळीं शत्रूवर दया करणें—योग्य आहे.

भीमः—छे ! मला तुझें हें बोलणें बिलकुल पटत नाही.

द्रौपदीः—पटत नाही ? तर मग मी विचारतें कीं, शत्रूला काय म्हणून मारणार ? तो आपला शत्रू आहे, असें आपण म्हणणार; पण जग म्हणेल काय ? आपण कोण असे सत्याचे अवतार कीं, जगानें आपलेंच म्हणणें प्रमाण मानावें ? आपली बाजू निर्मल सत्याची आहे आणि शत्रूची बाजू निव्वळ अन्यायाची आहे, हें जगाच्या स्पष्ट निदर्शनास येईपर्यंत शत्रु कधीहि मरत नसतो. एक मारला तर दुसरा निर्माण होतो; इतकेंच नव्हे तर अनेक निर्माण होतात आणि शेवटीं त्यांचें निवारण करणें अपरिहार्य होऊन शत्रूच्या नाशाऐवजीं आपला नाश मात्र होतो. शिशुपालावर शंभर वेळां दया केली आणि नंतर शेवटच्या अपराधाला श्रीकृष्णानें त्याला मारलें; तेव्हांच सज्जनांनीं तो बंधन्यायाचा मानला! आपल्या आचरणानें जे जनतेला आचरण शिकवितात, त्यांनीं प्रथम शत्रूला दयेनें मारायला शिकलें पाहिजे. ही गोष्ट

ज्याअर्थी वृषभाकडून आपल्या कानावर आली त्याअर्थी हा एक शत्रूचा डाव असला पाहिजे. आपण म्हणतां तसा जर शत्रूनें खरोखरच प्रसंग आणला, तर त्या वेळीं हेंच सामर्थ्य नाहीं का उपयोगी पडणार ? मग आतांच हा उतावळेपणा कां ?

भीमः—ठीक आहे. ही फेंकली गदा—आतां इतका शांत बनतां कीं, शत्रूनें जरी लाथा मारल्या, तरी तोंडावाटे चकार शब्द सुद्धां काढावयाचा नाहीं.

द्रौपदीः—अतिसंताप आणि अतिशांतता या दोन्ही गोष्टी सारख्याच घातुक आहेत. न्यायान्यायाच्या विचारानें बऱ्यावाइटाची निवड करून नियमितपणावर संतापाची किंवा शांततेची इमारत रचणें हेंच योग्य.

भीमः—म्हणजे तूं जसें सांगशील तसें वागावें, हाच त्यांतला सरळ अर्थ ना ? तसेंच कां होईना ?

द्रौपदीः—निव्वळ तसेंच नाहीं; पण घटकाभर तसेंच धरून चाललें तर मी म्हणतें वाईट नाहीं. ते पहा कौरव आतां हस्तिनापुरी जाणार म्हणून निरोप घ्यायला आले आहेत.

भीमः—होय. दादाच घेऊन येत आहेत त्यांना !

द्रौपदीः—आतां चांगलें विनयानें बोला बरें त्यांच्याशीं !

भीमः—आतांही आपल्या आज्ञेविरुद्ध आमचें पाऊल पडेल काय ? (धर्म, दुर्योधन, दुःशासन, शकुनी, भानुमती व बुद्धिमती प्रवेश करतेत)

धर्मः—भीमा, सुयोधन आतां ही इंद्रप्रस्थाची सीमा ओलांडून हस्तिनापुरी जाणार—प्रकृतीलाहि आराम आहे असें म्हणतो. कालच मी त्याला इंद्रप्रस्थ सोडूं नको असें म्हणत होतो; कारण निघतांनाच मला त्याच्या चेहऱ्यावर प्रकृति बरी नसल्याची चिन्हे दिसत होती; पण सीमेवरच मुकाम केल्यानें बरें वाटेल असा त्याचा हट्ट होता.

भीमः—प्रकृति अद्याप व्हावी तशी निकोप झालेली मला कांहीं दिसत नाहीं. अज्ञानहि परत इंद्रप्रस्थाला चलून एखादा आठवडा विश्रांती घेतली तर ठीक होईल.

धर्मः—खरेंच, सुयोधना, परत चलायचें कर.

दुर्योधनः—आतां निघालेंच आहे तर जाऊंच द्या हस्तिनापुराला. बरेच दिवस झाले, बाबांचें दर्शन नाहीं म्हणून मन तिकडे गुंतलें आहे. भीमा, लागेल तर मी पुन्हां परत येईन.

भीमः—दुःशासना, तूं तरी कांहीं दिवस विश्रांतीकरितां रहा.

दुःशासनः—मी तुझा शब्द मोडला नसता; पण दादाला सोडून राहणें आतां बरें वाटत नाहीं. कारण त्यांचा प्रकृतीच्या यावा तसा विश्वास अद्याप येत नाहीं.

शकुनीः—(स्वगत) भेरे ! या द्रौपदीनें आमचा डाव ओळखून या भीमाची समजूत घातलेली दिसते; पण हे चतुरे, या शकुनीच्या कुटिल बुद्धीपुढें तुझ्या तीक्ष्ण, पण सात्विक बुद्धीचा टिकाव लागणार नाहीं. (उघड) द्रौपदी, काय भानुमतीशीं इतकें असें काय बोलतेस.

द्रौपदीः—मामा, मी देखील बाईला म्हटलें कीं, भाऊर्जांचें मन वळवून चार दिवस विश्रांतीकरितां इंद्रप्रस्थांतच घालविले असते, तर नसतें कां बरें झालें ?

दुर्योधनः—पण आमच्या हिला तुझ्याप्रमाणें वेळेवर योग्य ती सल्ला देण्याची अकलच सुचत नाहीं. असें नाक उडवायला नको. द्रौपदी तुझ्यापेक्षां धाकटी असली म्हणून काय झालें ? शहाणपण लहानांपासून देखील शिकावें.

द्रौपदीः—मी बाईपेक्षां का शहाणी आहे ? आम्हांला कान धरून शिकविण्याचा अधिकार त्यांनाच आहे.

शकुनीः—आहेस ! विनय, चातुर्य—सर्व गुणांनीं तूं श्रेष्ठ आहेस. परमेश्वर तुझा संसार असाच आनंदाचा व यशाचा ठेवो !

दुर्योधनः—धर्मा, मयसभेसारखी राजसभा आपल्या हस्तिनापुरांत देखील बांधावी असें माझ्या मनांत येतें; पण तूं मला मदत केली पाहिजेस.

धर्मः—हस्तिनापुरच्या छत्राखालीच हें इंद्रप्रस्थ वाढलेलें आहे. तेव्हां छत्राची प्रत्यक्ष सेवा करण्याचा जर प्रसंग आला, तर त्यांत आम्हां

पांडवांना आनंदच आहे. तू आशा करावीस आणि आम्ही ती पाळावी यासारखी भाग्याची गोष्ट दुसरी कोणती ?

भानुमती:—द्रौपदी, तू देखील त्यावेळी माझ्या मदतीला आले पाहिजेस.

द्रौपदी:—आपल्या सेवेला मी कशी बरे तत्पर असणार नाही ?

शकुनी:—धर्मा, मला वाटते रथ तयार झाले असतील, तेव्हा आतां तिकडेच जावे.

धर्म:—होय. चला; तेथेच सर्व निरोप घेऊ.

शकुनी:—(स्वगत) आज हास्तिनापुरी जातांच नवीन संकटाची कशी उभारणी होणार आहे, याची या सच्छील धर्माला काय कल्पना ?

(द्रौपदीखेरीज सगळे जातात)

द्रौपदी:—परमेश्वरी मायेच्या अद्भुत लीला जर कुठे पहायला सांपडत असतील, तर त्या आम्हां सत्ताधाऱ्यांच्या अंतःकरणांत सांपडतात. आम्ही प्रेमळपणाने एकमेकांच्या हातांत हात जेव्हा घालतो, आमचे धर्मशील भाषण जेव्हा भोले जग ऐकते, तेव्हा आमच्यासारखे समान-वृत्तीचे व न्यायाचे पुरस्कर्ते असे दुसरे लोक त्याला दिसतच नाहीत; पण आमचे अंतःकरण पाहणाऱ्या परमेश्वराला आम्ही जरी एका कुळांतले दिसलो—आमचे भाषण केवढेहि उदात्त असले—तरी त्यांत खेळत असलेली अत्यंत नीच अशी स्वार्थवृत्ति दिसत असते; पण या वृत्तीचा स्फोट जगांत होऊ नये, म्हणून आम्हांला कोण काळजी घ्यावी लागते ! एकूण चोर आणि बंडखोर यांचे उजळ माथ्याने शास्ते असलेले आम्ही चोरांपेक्षांही चोर असतो आणि बंडखोरांपेक्षांही बंडखोर असतो; पण आमचाहि शास्ता परमेश्वर असतो हे आम्ही लागलीच विसरतो.

पद—(तिलककामोद; एका)

दिसत नाहीं प्रभुसि काय । साक्षि सकल कार्या ॥ धृ० ॥

स्वार्थातिमिर करुनि माव । मिरवी जसा धर्मराव ।

उदित जरा सत्यसूर्य । पतन त्याच ठाया ॥ १ ॥

(द्रौपदी जाते)

हस्तिनापुरांतील एक राजवाडा

विदुरः—(प्रवेश करून) दुर्योधन इंद्रप्रस्थाहून आल्याबरोबर धृतराष्ट्राच्या आणि गांधारीच्या दर्शनाला न जातां एकदम आपल्याच महालांत कां गेला? विदुरा, प्रश्न दिसायला साधाच आहे; पण मोठ्या गहन विचाराचा आहे. कारण दुर्योधन हा मातृपितृदर्शनाला कधीहि चुकणारा नव्हे! कर्णाचें औदार्य जसें वाखाणण्यासारखें, धर्माची अढळ निष्ठा आणि निष्पाप दृष्टि जशी अनुपमेय, त्याचप्रमाणें दुर्योधनाची मातृपितृभक्ति अनुकरणीय ! तेव्हां असा हा दुर्योधन ज्याअर्थी आईबापांच्या दर्शनाला गेला नाही, त्याअर्थी त्यांत कांहीं तरी अद्भुत असावें असें मनाला वाटतें खरें ! शकुनीसारखा कुटिल मंत्री दुर्योधनाबरोबर इंद्रप्रस्थाला गेला होता; त्यानें दुर्योधनासारखें मानी व अभिलाषी बाहुलें आपल्या मनासारखें खेळवून कौरवपांडवांत वैर उत्पन्न करण्याचा तर प्रयत्न केला नाही ? छे ! असल्या प्रसंगाचा फायदा घेण्याला शकुनी चुकेल असें म्हणणें, म्हणजे शकुनी हा शकुनी नव्हे, असेंच म्हणण्यासारखें आहे. जो प्रसंग नसतां प्रसंग उत्पन्न करायचा, तो प्रसंग आला असतां त्याचा फायदा घ्यायला कसा चुकेल ? कारण राजसूय यज्ञाच्या समारंभांत राजांच्या दिग्विजयांचा जसा आनंद सांठविलेला असतो, त्याचप्रमाणें त्यांत राजाराजांमधील वैरभावहि उत्पन्न होण्याचा संभव असतो. पांडव आणि कौरव, शकुनी आणि राजसूय यज्ञ एवढी चौकडी जमल्यावर कौरवपांडवांतील द्वेषाला पुन्हां त्वेष येणार नाही, हें शक्य कसें ? शकुने, धृतराष्ट्र जर भोळा नसता, तर या हस्तिनापुराच्या मुत्सद्दयांत या विदुरानें तुझा शिरकावहि होऊं दिला नसता ! तसें करणें जरी अशक्य असलें, तरी हस्तिनापुरचें सिंहासन व कुरुकुल यांचें संरक्षण तुझ्या कुटिल बुद्धीपासून करणारे वीर येथें अद्याप जिवंत आहेत, हें लक्षांत ठेव. कोण तो ? शकुनीच धृतराष्ट्राच्या मंदिरांत शिरला ! या वेळीं आपणहि तेथें हजर असलें पाहिजे. (जातो).

दुर्योधनाचें शयनमंदीर

(दुर्योधन आज्ञाचाचें सोंग करून पडला आहे.)

दुर्योधनः—योद्ध्यापेक्षां मुत्सद्दी खरोखरच मोठा ! युद्ध केव्हां आणि कसें उत्पन्न करावें आणि त्याचा शेवटहि केव्हां व कसा करावा—प्रसंगी युद्धावांचूनहि आपलें कार्य कसें साधावें हें ज्या मुत्सद्द्यांच्या बुद्धीला बिनचूक कळतें, तो श्रेष्ठ नाही असें कोण म्हणेल ? आमचे शकुनीमामा अशाच थोर मुत्सद्द्यांपैकी मुत्सद्दी आहेत. त्यांची योजना माझ्या बुद्धीला इतकी तंतोतंत पटते की, तिला यश येऊन जो आनंद व्हायचा त्यापेक्षां शतपट अधिक आनंद ती योजना ऐकूनच होतो. आणि कोणत्याहि गोष्टीचें खरें सुख तिच्या प्रत्यक्ष लाभापेक्षां लाभ होणार या खात्रीतच अधिक आहे. अरुणोदयाचें खरें सुख अरुणोदय झाल्यावर मिळत नाही, तर अरुणोदय होणार या आशेंत आहे ! अशा आनंदांत माझे मन मग्न असतांना मामा म्हणतात की, बाबांचें मन वळविण्याकरितां तूं आजारीपणाचें सोंग कर. आनंदांतून एकदम दुःखांत प्रवेश करायचा ! एकूण राजकारणी पुरुषांना यशाकरितां नाटकच करावें लागतें तर !

पद—(मुलतानी, एका)

नाटक हें राजकार्यी । देतसें यशाला ॥ धृ० ॥ घडि
घडि नव मन दावुनि भुलवीतां रम्य जगत । भाग्य
दे नृपाला ॥ १ ॥

बाबा आलेच इकडे ! आणहि आपल्या भूमिकेंत तल्लीन व्हावें.

(धृतराष्ट्र, विदुर व शकुनी प्रवेश करतात)

शकुनीः—श्रेष्ठा, ही पहा दुर्योधनाची प्रकृति कशी बिघडली ती !

धृतराष्ट्रः—(दुर्योधनाच्या अंगावर हात फिरवून) होय; फारच बिघडलेली दिसते. धर्माकडील राजसूययज्ञाची दगदग माझ्या बाळाला सहन झाली नाही; पण माझ्या धर्मानें कोणताहि परका भाव मनांत न आणतां, याच्या प्रकृतीविषयी शक्य तितकी काळजी वाहिली असेल.

कर्मभोगाला धन्वंतरीदेखील आड येऊं शकत नाही, मग धर्म तरी अधिक काय करणार ? विदुरा, फारच नाही का प्रकृति बिघडलेली दिसत ?

विदुरः—होय, बिघडलेली दिसते खरी ! मला पूर्वीच वाटत होतं की, ही प्रकृति अशी बिघडेल म्हणून ! आणि याचकरितां दुर्योधनाने राजसूय यज्ञाला जाऊं नये, असें माझे मत होतें; पण त्यावेळीं कोणी ऐकलें नाही, त्याला काय करायचें ?

धृतराष्ट्रः—मी पाठविणारच नव्हतां; पण धर्माची विनंति आणि शकुनीचा आग्रह यामुळें पाठवावें लागलें. याला तरी कुठें जाण्याची इच्छा होती ? पण माझ्या आज्ञेकरितां गेला !

दुर्योधनः—बाबा, या दुखण्यांतून मी जगेन असें मला वाटत नाही.

धृतराष्ट्रः—असें अभद्र बोलूं नये ! रोग दुर्धर असला, तरी मन खंबीर ठेवावें. कारण, दुर्धर रोगापेक्षां मनाचा दुर्बलपणाच काळाला अधिक जवळ ओढतो. याकरितां थोडा धीर धर. तूं आत्तांच परत आला आहेस, तेव्हां इतक्यांतच रोगाची परीक्षा होणार नाही, असें कां म्हणतोस ? माझी खात्री आहे की, चारआठ दिवसांत तुला येथें आराम पडेल. विदुरा, तुला नाही का असें वाटत ?

विदुरः—आराम पडायला आठ दिवस तरी कशाला हवेत ? आज—आत्तां देखील आराम पडेल; पण मन चांगलें शुद्ध झालें पाहिजे. कांहीं रोग अगोदर शरिराला जडतात आणि नंतर मनाला अपाय करतात. पण कांहीं रोग मनालाच अगोदर जडतात आणि नंतर शरिराला अपाय करतात. असले रोग मात्र धन्वंतरीच्या बापालाहि बरे व्हायचे नाहीत. त्यांचें निदान ज्याचें त्यालाच कळतें आणि त्यावर ज्याचा तोच उपाय

करूं शकेल

शकुनाः—विदुराच्या म्हणण्याप्रमाणें याचा रोग जर मनापासूनच उत्पन्न झाला असेल, तर त्याचें मन प्रसन्न ठेवण्याचा आपण सर्वांनी प्रयत्न केला पाहिजे.

धृतराष्ट्रः—दुर्योधना, काय केलें असतां तुझे मन प्रसन्न राहिल ?

दुर्योधनः—कंठी प्राण येत चाललासें वाटतें; आणि आतां कसलें मन प्रसन्न ठेवतां ?

विदुरः—मनाचे रोग मनाच्या आकुंचितपणामुळें उद्भवत असतात. तेव्हां त्यांचा आकुंचितपणा काढून त्याला जरा व्यापक विचाराकडे वळवावें म्हणजे मन शुद्ध होईल आणि रोग आपोआप नाहीसा होईल; इतकेंच नाही, तर असल्या रोगाचा कायमचा नाश होईल.

शकुनीः—अशा वेळीं काय दुर्योधनाला तत्त्वज्ञान शिकवावें म्हणतोस ?

विदुरः—तत्त्वज्ञान नुसतें शिकवावयाचें नाही, तर तें मनावर बिंबवावयाचें. तत्त्वज्ञानाची शाब्दिक मीमांसा त्याला जितकी करतां येते, तितकी जरी त्याच्या मनावर बिंबली असती, तरी त्याला असला रोग जडला नसता.

शकुनीः—रोग्यावर तत्त्वज्ञान बिंबविण्याचा उपाय मी तर आजच ऐकतां. बाकी असे तुझ्यासारखे धन्वंतरी जर रोग्याला मिळाले, तर त्याला उद्यांचें मरण आजच येईल. तत्त्वज्ञान्याला व्यवहार कळत नसतो, असें जें म्हणतात तें कांहीं खोटें नाही.

धृतराष्ट्रः—खरेंच विदुरा, हा भलताच उपाय कसा सांगतोस ?

दुर्योधनः—मी उद्यां मरण्यापेक्षां आजच मरावें अशी त्यांची इच्छा आहे म्हणून !

धृतराष्ट्रः—अरे, अशी कोणाचीच इच्छा नाही. विदुर झाला तरी त्यालाहि माझ्या इतकीच तुझी काळजी आहे.

विदुरः—मन बिघडून ज्यांना रोग उत्पन्न होतात, त्यांना खरे उपाय कधीच पटायचे नाहीत. इतकेंच नव्हे, तर खऱ्यां उपायांत त्यांना अपाय दिसतो आणि खोश्यांत मरण असलें तरी त्यांत वाढतें आयुष्य दिसतें.

शकुनीः—अशा चर्चेत काल घालविण्यापेक्षां कांहीं तरी उपाय योजणें हेंच परिणामी हितकारक आहे.

धृतराष्ट्रः—मी तर अगदीं गांगरून गेलों आहे. शकुने, तुझ्यावरच दुर्योधनाचा विश्वास आहे; तेव्हां तूंच त्याला त्याचें मन कशानें प्रसन्न राहिल हें विचार. कारण रोग कसाहि दुर्धर असला आणि मन

जर प्रसन्न असलें तर कालांतरानें कां होईना, पण त्याला गुण हा आलाच पाहिजे.

शकुनीः—दुर्योधना, तुझें मन चार दिवस कशांत रमेल तें स्पष्ट सांग.

दुर्योधनः—माझे मन आतां चितेशिवाय कुठेंच रमायचें नाहीं; पण बाबा, माझे मन कसें रमेल याची काळजी घेण्यापेक्षां आमच्या काकांचें मन माझ्या चितेंत रमणारें आहे, तेव्हां त्यांच्या मनाची काळजी घ्या.

धृतराष्ट्रः—शिव ! शिव ! काय हें अभद्र बोलतोस ? दुर्योधना, अजूनहि तुझ्या वाणींत कांहीं नम्रता असूं नये अं !

विदुरः—मला त्याचा विलकूल राग नाहीं. कारण, हा दोष त्याचा नसून त्याच्या मनाचा आहे. बोल ! दुर्योधना, तुला पाहिजे तितकें या म्हातान्याला बोल ! अरे, आम्हीं तुझ्या अन्नाचे मारले आहोंत, तेव्हां तुझ्या शब्दाचे मारले कसे रहाणार नाहीं ? पण हें लक्षांत ठेव कीं, तुझ्या अन्नानें वाढलेल्या या पिंडांतून जे शब्द बाहेर पडतील ते तुझ्या कल्याणाचेच राहतील. आतां ते तुला आवडणार नाहींत, त्याला तूं तरी काय करणार ? आणि मी तरी काय करूं ?

दुर्योधनः—(स्वगत) याची लबाडी आतां मी बाबांच्या नजरेला आणतो. (उघड) या दुखण्यांतून बरा होईपर्यंत माझे मन रमावें अशी जर तुमची इच्छा असेल, तर एक साधी गोष्ट माझ्याकरितां करा.

धृतराष्ट्रः—सांग ! सांग ! काय करूं तें !

दुर्योधनः—पण नको—धर्माचा त्यावर विश्वास बसणार नाहीं; व तो त्या शब्दाला किंमतहि देणार नाहीं.

धृतराष्ट्रः—अरे, धर्म तुझ्या प्राणाकरितां प्राणदेखील देईल. तुझ्याकरितां त्यानें खांडववनावरच संतोष नाहीं का मानला ? आपण त्याच्या पदरांत संपत्तीचा एक कण तरी टाकला का ? दुसरा भाऊबंद असता तर त्यानें असें कधीहि केलें नसतें.

दुर्योधनः—त्यानें माझ्याकरितां असा स्वार्थत्याग केला म्हणूनच त्याच्याविषयी मला आतां आदर वाटूं लागला; पण माझे पूर्वास्थितीत त्याच्याशी झालेलें वर्तन अद्याप तो विसरला नसेल, असें माझे मनच

मला सांगतें. म्हणूनच त्याला येथें बोलावून त्याच्या सहवासांत चार दिवस करमणूक करण्यास घालायला मिळणार नाही, असें वाटतें; पण मला इंद्रप्रस्थांतून येथें येण्याची बुद्धीच कशी सुचली कोणास ठाऊक? त्याच्या सहवासांत जर माझे मन आणखी रमतें, तर खात्रीनें माझे दुखणें इतकें विकोपाला गेलें नसतें !

धृतराष्ट्रः—धर्म तुला चार दिवस येथें सहवासास पाहिजे असेंच ना ? मग तो माझी आज्ञा ऐकतांच येईल आणि तुझ्याकरितां तर तो येईलच; अशी माझी खात्री आहे.

दुर्योधनः—पण बाबा, तो व मी आतां बरोबरीचे राजे आहोंत. तेव्हां त्यानें तेथें जशी माझी व्यवस्था माझ्या मानाप्रमाणें ठेवली, तशी येथें आपणहि त्याची ठेवली पाहिजे. मला वाटतें एक मयसभेसारखी राजसभा उभारावी, सर्व राजांनाहि आमंत्रणें द्यावें आणि त्या राजसभेत धर्माबरोबर चार दिवस द्यूत खेळावें—पण आतां राहूद्याच हा विचार ! त्यापेक्षां मरण बरें.

धृतराष्ट्रः—कां बरें असें म्हणतोस ? विदुरा, आत्तांच्या आत्तां इंद्र-प्रस्थाकडे जा आणि धर्मासह सर्व पांडवांना आणि द्रौपदीला देखील माझी आज्ञा सांगून घेऊन ये.

दुर्योधनः—पण त्याला द्यूताची आवड नाही. तो कसला येतो.

धृतराष्ट्रः—द्यूताची त्याला आवड नाही, द्यूताचा तो मनापासून तिटकारा करणारा आहे, हें जरी खरें तरी माझ्या आज्ञेकरितां तो द्यूत खेळायला मोठ्या आनंदानें येईल. विदुरा, माझे आज्ञापत्र तूं त्याला दाखवितांच तो निघणार नाही का ?

विदुरः—आपल्या आज्ञापत्राला मोठ्या आनंदानें वंदन करून तो लागलीच यायला निघेल व आपल्या आज्ञेप्रमाणें द्यूतहि खेळायला तयार होईल; पण त्याच्या शालीनतेचा फायदा घेऊन त्याला द्यूताच्या कृष्ण-कारस्थानांत गुंगविणें हें धृतराष्ट्रा, तुझ्यासारख्या न्यायी वडिलाला शोभत नाही.

जर प्रसन्न असलें तर कालांतरानें कां होईना, पण त्याला गुण हा आलाच पाहिजे.

शकुनीः—दुर्योधना, तुझे मन चार दिवस कशांत रमेल तें स्पष्ट सांग.

दुर्योधनः—माझे मन आतां चितेशिवाय कुठेंच रमायचें नाहीं; पण बाबा, माझे मन कसें रमेल याची काळजी घेण्यापेक्षां आमच्या काकांचें मन माझ्या चितेंत रमणारें आहे, तेव्हां त्यांच्या मनाची काळजी घ्या.

धृतराष्ट्रः—शिव ! शिव ! काय हें अभद्र बोलतोस ? दुर्योधना, अजूनहि तुझ्या वाणींत कांहीं नम्रता असूं नये अं !

विदुरः—मला त्याचा बिलकूल राग नाहीं. कारण, हा दोष त्याचा नसून त्याच्या मनाचा आहे. बोल ! दुर्योधना, तुला पाहिजे तितकें या म्हातान्याला बोल ! अरे, आम्हीं तुझ्या अन्नाचे मारले आहोंत, तेव्हां तुझ्या शब्दाचे मारले कसे रहाणार नाहीं ? पण हें लक्षांत ठेव कीं, तुझ्या अन्नानें वाढलेल्या या पिंडांतून जे शब्द बाहेर पडतील ते तुझ्या कल्याणाचेच राहतील. आतां ते तुला आवडणार नाहींत, त्याला तूं तरी काय करणार ? आणि मी तरी काय करूं ?

दुर्योधनः—(स्वगत) याची लबाडी आतां मी बाबांच्या नजरेला आणतो. (उघड) या दुखण्यांतून बरा होईपर्यंत माझे मन रमावें अशी जर तुमची इच्छा असेल, तर एक साधी गोष्ट माझ्याकरितां करा.

धृतराष्ट्रः—सांग ! सांग ? काय करूं तें !

दुर्योधनः—पण नको—धर्माचा त्यावर विश्वास बसणार नाहीं; व तो त्या शब्दाला किंमतहि देणार नाहीं.

धृतराष्ट्रः—अरे, धर्म तुझ्या प्राणाकरितां प्राणदेखील देईल. तुझ्याकरितां त्यानें खांडववनावरच संतोष नाहीं का मानला ? आपण त्याच्या पदरांत संपत्तीचा एक कण तरी टाकला का ? दुसरा भाऊबंद असता तर त्यानें असें कधीहि केलें नसतें.

दुर्योधनः—त्यानें माझ्याकरितां असा स्वार्थत्याग केला म्हणूनच त्याच्याविषयी मला आतां आदर वाटूं लागला; पण माझे पूर्वास्थितेंत त्याच्याशीं झालेलें वर्तन अद्याप तो विसरला नसेल, असें माझे मनच

मला सांगतें. म्हणूनच त्याला येथें बोलावून त्याच्या सहवासांत चार दिवस करमणूक करण्यास घालायला मिळणार नाही, असें वाटतें; पण मला इंद्रप्रस्थांतून येथें येण्याची बुद्धीच कशी सुचली कोणास ठाऊक ? त्याच्या सहवासांत जर माझे मन आणखी रमतें, तर खात्रीनें माझे दुखणें इतकें विकोपाला गेलें नसतें !

धृतराष्ट्रः—धर्म तुला चार दिवस येथें सहवासास पाहिजे असेंच ना ? मग तो माझी आज्ञा ऐकतांच येईल आणि तुझ्याकरितां तर तो येईलच; अशी माझी खात्री आहे.

दुर्योधनः—पण बाबा, तो व मी आतां बरोबरीचे राजे आहोंत. तेव्हां त्यानें तेथें जशी माझी व्यवस्था माझ्या मानाप्रमाणें ठेवली, तशी येथें आपणहि त्याची ठेवली पाहिजे. मला वाटतें एक मयसभेसारखी राजसभा उभारावी, सर्व राजांनाहि आमंत्रणें द्यावें आणि त्या राजसभेंत धर्माबरोबर चार दिवस द्यूत खेळावें—पण आतां राहूद्याच हा विचार ! त्यापेक्षां मरण बरें.

धृतराष्ट्रः—कां बरें असें म्हणतोस ? विदुरा, आत्तांच्या आत्तां इंद्र-प्रस्थाकडे जा आणि धर्मासह सर्व पांडवांना आणि द्रौपदीला देखील माझी आज्ञा सांगून घेऊन ये.

दुर्योधनः—पण त्याला द्यूताची आवड नाही. तो कसला येतो.

धृतराष्ट्रः—द्यूताची त्याला आवड नाही, द्यूताचा तो मनापासून तिटकारा करणारा आहे, हें जरी खरें तरी माझ्या आज्ञेकरितां तो द्यूत खेळायला मोठ्या आनंदानें येईल. विदुरा, माझे आज्ञापत्र तूं त्याला दाखवितांच तो निघणार नाही का ?

विदुरः—आपल्या आज्ञापत्राला मोठ्या आनंदानें वंदन करून तो लागलीच यायला निघेल व आपल्या आज्ञेप्रमाणें द्यूतहि खेळायला तयार होईल; पण त्याच्या शालीनतेचा फायदा घेऊन त्याला द्यूताच्या कृष्ण-कारस्थानांत गुंगविणें हें धृतराष्ट्रा, तुझ्यासारख्या न्यायी वाडिलाला शोभत नाही.

दुर्योधनः—काका, हें द्यूत काय पांडवांकरितां उभारलेलें कृष्ण-कारस्थान आहे, असें आपल्याला वाटतें ?

विदुरः—होय कृष्णकारस्थानच आहे. जें द्यूत राजे लोकांकरितां सज्जनांनीं त्याज्य मानिलेलें आहे तें तुम्हीं ज्या अर्थी भर राजसभेंत खेळणार त्या अर्थी त्यांत करमणूक कसली ? ही कृष्णकृत्याची उभारणी आहे. करमणुककरितांच खेळ खेळायचे तर द्यूतावांचून दुसरे खेळ नाहींत का ? असें कसें तुजें मन कीं, द्यूतावांचून दुसऱ्या खेळानें प्रसन्नच राहूं शकत नाहीं ?

दुर्योधनः—द्यूतांत कपट आहे-पांडवांकरितां कपट आहे--हें म्हणणेंच खोटें ! माझ्याविषयीं पांडवांच्या मनांत जर कोणी द्वेष उत्पन्न केला असेल, तर तो काकासारख्या छत्राच्या अभिमानाची खोटी भाषा बोलणाऱ्या वृद्धांनीं !

धृतराष्ट्रः—शकुने, या द्यूतांत खरोखरच कांहीं कपट आहे का ?

विदुरः—(स्वगत) चोराला मोर साक्ष !

शकुनीः—विदुर हा दिव्यदृष्टीचा महात्मा आहे; तेव्हां त्याच्या दृष्टीला, आमच्या सारख्याच्या साध्या दृष्टीला जें दिसायचें नाहीं तें दिसणें सहाजिक आहे. आतां हा दिव्यदृष्टीचा परिणाम कीं, दुर्योधनावर असलेल्या अविश्वासाचा परिणाम, हा प्रश्न निराळा; पण माझ्या साध्या दृष्टीला असें दिसतें कीं, हा दुर्योधनावर असलेल्या अविश्वासाचा परिणाम !

धृतराष्ट्रः—पण विदुरा, दुर्योधनाचें आणि धर्माचें आतां या परस्परांचें वाईट असायला कांहीं कारण राहिलें नाहीं. हस्तिनापूर याला आहे, आणि इंद्रप्रस्थ धर्माला आहे.

विदुरः—आहे त्यावरच मन संतुष्ट असलें, तर वाईट असायला कांहीं कारण नाहीं खरें ! पण दोघांत वाईट नाहीं—दोघेहि परस्परांविषयीं सरळ मनाचे आहेत, असें जरी गृहीत धरलें, तरी राजे लोकांनीं राजसभेंत लोकांची भीति न बाळगतां द्यूत खेळणें मला मुळांच पसंत नाहीं. द्यूताचे खेळ राजे लोकांत चालत असले, तरी त्याला असलें उजळ-माझ्याचें जाहीर स्वरूप पहिल्यानें या हस्तिनापुरांतच मिळत आहे.

हस्तिनापुरचें सिंहासन न्यायाच्या व नीतीच्या प्रस्थापनेकरितां आहे; तेव्हां असल्या सिंहासनासमोर जर नित्र मानलेले खेळ उजळ माथ्यानें होऊं लागले, तर न्याय-नीतीला कलंक नाही कां लागत ?

दुर्योधनः—हा प्रश्न आमचा आहे व तो आमचा आम्हीं सोडवूं; पण द्यूतांत पांडवांना फसविण्याचा आमचा हेतु आहे, असें तुम्हीं कसें म्हणाला ?

विदुरः—हा प्रश्न तुझा नसून हस्तिनापूरच्या लोकांचा आहे; हें सिंहासन तुझ्या सुखाकरितां नसून लोकांच्या स्वास्थ्याकरितां आहे. जुगारांत तुझ्या व्यक्तीचा खेळ होईल—त्यानें तुझ्या मनाचें रंजन होईल—पण लोकांत अनीतीचा प्रसार होईल. आणि ही गोष्ट धर्माला जितकी घातक आहे, तितकीच तुलाहि आहे. म्हणूनच म्हणतो की, हा जुगार नुसता खेळ नसून काळाला घरांत घेण्याचें हें एक साधन आहे. हें न्यायनीतीच्या तत्त्वांचा खून पाडणें असून स्वतःबरोबर धर्मालाहि पापाच्या कूपांत ओढणें होय ! धर्माला सोडून जरी तूं द्यूत खेळलास, तरी मला आवडणार नाही. यांत पांडवांकरितां कपट नाही म्हणतोस. कदाचित् बुद्धीनें तशी योजना केली नसेल ! पण तशी योजना करायला काळाला फावेल यांत तिळमात्र संशय नाही.

धृतराष्ट्रः—जुगार हा वाईट खरा. पण विदुरा, त्याचे परिणाम जर एकमेकांना घातक होत असले, तर आपल्याला तो एकदम बंद करतां येईल.

विदुरः—पण वाईट परिणाम दर्शविणाऱ्या विषयाची अगोदर उभारणीच कशाला करावी ?

शकुनीः—खरें पाहिलें, तर जगांत वाईट असें कांहींच नाही आणि चांगलेंहि कांहीं नाही. बरें किंवा वाईट हें योजकावर अवलंबून आहे. योजकाची बुद्धि जर चळली तर जगांत चांगल्या ठरलेल्या गोष्टींचे देखील वाईट परिणाम होतात. मी जुगारी आहे म्हणून जुगाराचे मंडन करतो अशांतला भाग नाही; पण दुर्योधनाच्या मनाला क्षणभर बरें वाटावें, त्यानें लवकरच संकटमुक्त व्हावें एवढ्याकरितांच जुगार खेळायचा;

यापेक्षां त्याचा दुसरा उद्देश नाही. आणि यापलिकडे जर त्याचे परिणाम दिसू दिले नाहीत तर नीति व न्याय यांना कसा काळिमा लागेल, हेंच मला समजत नाही.

विदुरः—आकुंचितपणा, अभिलाष आणि चांचल्य असल्या त्रिदोषानें ज्यांच्या मनाला कधींच कोणतेहि रोग जडायचे नाहीत, असल्या लोकांच्या ठिकाणी खरी योजक बुद्धी जागृत राहते; पण असले निरोगी मन जुगाराच्या क्षुद्र खेळाकडेहि कधीं वळायचें नाही. त्याच्या प्रसन्नतेचे विषय सृष्टीच्या पोटावाहेर असतात. शकुने, तूं काय—मी काय—तसेंच हा धृतराष्ट्र देखील—आपण तिघेहि म्हातारे अद्याप सृष्टीच्या पोटांतील सरपटणारे किडे आहोंत. दृष्टीला दिसणाऱ्या सृष्टीची कपाटे फोडून विश्वचालकाच्या अफाट साम्राज्याची सीमा, अद्याप आपल्याला दिसलेली नाही; मग या तरुण आणि अल्लड असलेल्या दुर्योधनाला कशी दिसेल ? जेथें आपण सर्वच एका माळेंतले मणी तेथें जुगारासारखे मोहक विषय अमूक एका मर्यादेंत ठेवतां येतील, असें कसें म्हणतोस ?

दुर्योधनः—मग काय काका, मी मरावें अशी तुमची इच्छा आहे ?

विदुरः—जुगाराच्या डावावांचून—त्या कृष्ण-कृत्याच्या खेळा—वांचून—जर तूं जगणारा नसशील, तर न्यायी व धर्मशील अशा या हस्तिनापूरच्या छत्राकरितां म्हणून म्हणतों कीं, तूं मेलास तरी पत्करले; पण या पवित्र सिंहासनाला असल्या पापाचा स्पर्शहि होतां कामा नये.

दुर्योधनः—छत्रपतीचें मरण चितून, छत्राच्या अभिमानाची खोटी भाषा बोलणारा पापी आत्तांच्या आत्तां नाहीसा केला पाहिजे; (विदुराच्या आंगावर चालून जातो). पण असले पापी ज्याच्या पित्याला विश्वासाचे वाटतात त्याच्या मुलानें त्याच्या समक्षच कां मरूं नये.

धृतराष्ट्रः—हर हर ! आतां काय करावें ?

शकुनीः—विदुरा, ज्या छत्राच्या कृपेनें तूं लहानाचा मांठा झालास, बाल्य, तारुण्य आणि वृद्ध अशा जीवीताच्या तिन्ही अवस्था ज्या छत्राच्या अन्नानें पाहिल्यास, त्या अन्नार्थी असें अप्रामाणिकपणाचें वर्तन

विदुर—हैं पोडुंभोर मेल तूरी पत्करेल; पण... जुगाराला संमति देऊं नकोस.

तुझ्यासारख्या ज्ञानी व स्पष्टवक्त्या माणसांनी करावें, हें आश्चर्य आहे. दुसरें काय ?

विदुरः—शब्दांत अर्थ व्यक्त करण्याची जशी शक्ति आहे, तशीच शब्द उच्चारणाराचें अंतःकरण व्यक्त करण्याची जर शक्ति असती, तर पापी अंतःकरण कोणतें हें आतांच स्पष्ट झालें असतें. देवा ! कणकेच्या गोळ्याला चिकटून मासा जसा बाहेर येतो, तसेंच शब्दाला चिकटून अंतःकरण का बाहेर येत नाही ? कां शब्द अंतःकरण व्यक्त करण्याकरितां निर्माण केले नसून अंतःकरण झांकण्याकरितां निर्माण केले आहेत ?

धृतराष्ट्रः—विदुरा, शेवटीं मी आतां काय करूं ?

विदुरः—हे पोटचे पोर मेलें तरी पत्करेल; पण पुत्रप्रेमाला बळी पडून जुगाराला संमति देऊं नकोस आणि छत्राच्या न्यायधर्माला काळिमा फांसूं नकोस.

शकुनीः—छे ! छत्र जगायचें असेल, तर दुर्योधन जगलाच पाहिजे. छत्राचे भावी जबाबदार लोक जर मरूं दिले, तर छत्राचा न्यायधर्माचा बाणा कोण चालविणार ? -

विदुरः—न्यायधर्माचा उच्चार चोरांकरिताच असेल आणि चोरच याचें रक्षण करणारे असतील, तर खुशाल तसें होऊं दे !

शकुनीः—दुर्योधनादि सर्व कौरव हे छत्राचे चोर आहेत काय ?

विदुरः—तसें कसें होईल बाबा ! अरे, अलीकडे शब्दच चोर बनले आहेत. कारण त्यांच्यांत अर्थ चोरून ठेवण्याचा नवीन गुण प्राप्त झाला आहे.

दुर्योधनः—चोराकडून मालकाला चोर म्हणविण्याचा प्रसंग येईपर्यंत जगलों, हें वाईटच झालें. चोराला चोर म्हणण्याची ज्या पुत्राला उजागरी नाही, त्यानें मरूं कां नये? बाबा, खुशाल असा. चालला हा दुर्योधन ! (शस्त्र मारून घेणार तोंच शकुनी धरतो.)

शकुनीः—हां, हां ! दुर्योधना, असा जिवाला अपघात करून घेऊं नकोस ! ही आत्महत्या चांगली नाही; ही आत्महत्या चांगली नाही !

धृतराष्ट्रः—शकुने, सांभाळ बाबा त्याला ! कांहींहि असो. विदुरा,

माझे आज्ञापत्र घेऊन तू आत्तांच्या आत्तां धर्माकडे जा; आणि याच्या करमणुकीकरितां जुगाराचा डाव होऊं दे. चल; माझे आज्ञापत्र घेऊन जा !

विदुरः—शरिराला अन्न लागतें म्हणून अन्नदात्याची आज्ञा शेवटीं मान्य करणें भाग आहे. अन्नाच्या मान्यामुळे माझे शरीर जुगाराला संमति देतें; पण मन असेंच सांगतें कीं, जुगाराला ज्या वेळीं धृतराष्ट्रानें मान डोलविली त्याच वेळीं हस्तिनापूरच्या छत्राची पुण्याई संपून न्याय-धर्माची राखरांगोळी करणाऱ्या पापाची त्यावर ठिणगी पडली. जुगाराचे अनिष्ट परिणाम दृष्टीला पडल्यावर तरी, धृतराष्ट्रा ! जुगार माघार घेण्याची देव तुला बुद्धि देवो. चल, दे आज्ञापत्र !

धृतराष्ट्रः—शकुने, सांभाळ बाबा दुर्योधनाला ! मी सर्व सिद्धता करवतो.

(धृतराष्ट्र व विदुर जातात)

दुर्योधनः—(शकुनीच्या हातावर हात मारून) कां मामा, तुमच्या योजनेप्रमाणें म्हाताऱ्याला बरोबर पेंचांत आणलें कीं नाहीं !

शकुनीः—अरे, या पूर्वे भागाला जसा रंग चढवलास, तसाच उत्तर भागालाहि असा रंग चढव कीं, जगानें तोंडांत बोटच घालावें. (जातो).

दुर्योधनः—आतां शत्रूवर आम्हांला खात्रीनें सूड घेतां येईल; आणि तसें झालें म्हणजे—

पद—(कवाली; केरवा.)

अभिमत मग बघूं शैल सुखाचा ।

मोद मना होई तयाचा ॥ ध्रु० ॥

जणुं सुधाकर बहु भुक्त सुधेला ।

प्राशुनि होई पावन साचा ॥ १ ॥ (पडदा पडतो)

अंक दुसरा समाप्त

उत्तरार्ध अंक तिसरा

हस्तिनापुरांतील भानुमतीचा बाग

(भानुमतीच्या दासी प्रवेश करतात.)

रमणी:—

पद—(विहाग; त्रिवट)

रमवाया जाऊं सखे । पाहूं सती चरणाया ।

वाहुं सुमनमाला । खुलवुं द्रुपद-बाला ॥ ४० ॥

मना भासते, गौरी शिवरत विलासित भुवना । नत होऊं ।

पद-तल-रज सेवुं । व्हावया सफल काया ॥ १ ॥

भानुमती:—(प्रवेश करून) बंद करा हा द्रौपदीचा स्तुतिपाठ ! आज चार दिवस झाले, पांडव हास्तिनापुरांत आल्यापासून त्यांचा आणि द्रौपदीचा जो नसता गौरव चालविला आहे, तो किती दिवस सहन करावयाचा ? भिकाऱ्यांचे नसते स्तुतिपाठ गाणे, म्हणजे आपण आपल्या हाताने त्यांना डोकीवर बसवून घेणे होय.

रमणी:—पण बाईसाहेब, द्रौपदीसह पांडव जेव्हां येथे आले, तेव्हां राजसूय यज्ञाचे प्रसंगी त्यांनी जो कौरवांचा मान राखला, त्यापेक्षांहि अधिक येथे त्यांचा मान राखा अशी आपणच नाही का आम्हां दास-दासींना आज्ञा केली ?

भानुमती:—होय, तशी आज्ञा मीच केली होती आणि अशी आज्ञाहि मीच करतें. त्यांना येथे कोणताहि परकेपणा वाटू नये, अशी मामांची इच्छा होती म्हणून आम्ही तसें केलें होतें; पण मनाला न आवडणाऱ्या गोष्टी माणसाने करायच्या तरी किती दिवस ? मामांचें राजकारण काय बिघडत असेल, तें बिघडू दे ! पण या द्रौपदीचा राणी म्हणून कोणताहि डामडौल ठेवू नका. जा; ती सर्व फुले माझ्या शेजे-

करितां न्या. (मुली जाऊं लागतात.) अग, इकडे या. (मुली येतात) तुम्ही कोणीहि तिच्याशी ती राणी समजून वागायचें नाहीं; ती आली असतां उठायचें नाहीं; तिच्या पुढें पुढें करायचें नाहीं; तिच्याबरोबर कुठें जायचें नाहीं; यायचें नाहीं; ती सांगेऊ ती आज्ञा मानायची नाहीं; नाहीं तर करूं लागाल कुठें लुबरेपणा ! मला तो बिलकुल खपायचा नाहीं बरें ? जा ! (जातात) मयसभेंत तूंच तिकडे हांसली होतीस नाहीं ? कौरवेश्वराला हांसणें म्हणजे सामान्य माणसाला हांसणें नव्हें बरें ! त्या हांसण्याचा सूड आतां तुझ्यावर चांगलाच घेते.

पद—(गजल; केरवा)

राज्य कशाला । मान कशाला । दासीस असल्या लागे ॥धृ०॥

तिज लाथ असो मानाला नौबत-बाला ।

ती रडतां आराम मला । ऐशा काला ॥ १ ॥

वृषभनाथः—(प्रवेश करून) वहिनी पांडवांसारखे अससल जुगारू तर मी कुठेंच पाहिलें नाहींत ?

भानुमतीः—होय; जुगाराचा आजचा पहिला दिवस होता खरा. काय झालें जुगारांत ?

वृषभनाथः—मी असेपर्यंत कौरव फारसे हारले नव्हते; पण सर्वस्वी हरतील अशी चिन्हें दिसत होती.

भानुमती—कौरवांतफें शकुनीमामा नव्हते का खेळायला ?

वृषभनाथः—होते शकुनीमामाच ! पण मामानें पहिला डाव टाकायला फांसे हातांत घेतले, ' पो बारा तेरा ' म्हणून डाव फेंकला; डाव मामाचाच पडणार असें पाहून भीम जो ओरडला कीं, ' दस दोन बारा. ' तो काय चमत्कार ! फांसा उलटला आणि डाव 'दस दोन बारा-' चाच झाला !

भानुमतीः—पांडवांतफें धर्म नव्हता का खेळायला ?

वृषभनाथः—होता धर्मच; पण मध्यें ओरडत होता भीम ! यासुळें मामाचे सारे डाव ' पोबारा ' करीत होते. मी विचारांत पडलों कीं, हें

सामर्थ्य भीमाच्या शब्दांत आलें कोठून ? मी लागलीच तेशून डोकें खाजवीत पोबारा केला. आणि असा उपाय शोधून काढला कीं, उद्यां त्या भीमालाच पोबारा करायला लावतां. मामा हुषार खरे; पण फसले. भीमाच्या शब्दांत सामर्थ्य आलें कोठून, याचा जर मामानें विचार केला असतां तर डाव कौरवांनींच जिंकला असता.

भानुमती:—पण खरेंच मामा हरले काय ?

वृषभनाथ:—भीमानें ओरडून त्यांना हरवले खरें ! पण मला त्याच्या शब्दांत सामर्थ्य कसे आलें, हें आतां कळून चुकलें. तेव्हां उद्यांची हार पांडवांचीच ! असा सिद्धांत आहे, भीम खूप खातो म्हणून खूप ओरडतो. जर मला मध्येच ओरडण्याची परवानगी असती, तर भीमानें जर षड्जांतील स्वर काढला असता; तर मी अष्टमांतून सुरवात करून दस दोनमध्ये स्वर मिश्र केला असता, आणि डाव मामासारखे वळवून घेतले असते. हे स्वर काढण्याचें सामर्थ्य बुद्धीत नसतें, तर लाडवांच्या संख्येंत असतें. मी जर भीमापेशां अधिक खातां तर भीमापेशां मोठा स्वर काढणार नाहीं, ही गोष्ट कोणत्या गणितानें सिद्ध होते ? आज रात्री मामाला तरी भीमापेशां अधिक खा म्हणावें; किंवा उद्यां खेळायच्या प्रसर्गी मला तरी ओरडूं द्या म्हणावें; तरच तरणोपाय, नाहीं तर फत्ते पांडवांचीच !

भानुमती:—तूं असेपर्यंत सर्व डाव पांडवांचेच पडले ?

वृषभनाथ:—आतां सूर्य बुडायची वेळ झाली, तेव्हां खेळ बंदहि झाला असेल; पण माझी खात्री आहे कीं, आजच्या खेळांत कौरव हरले !

भानुमती:—पण तूं प्रत्यक्ष पाहिलेंस काय ? का हाहि आपला विनोदच ?

वृषभनाथ:—होय. प्रत्यक्षच पाहिलें. पण या नुसत्या साध्या डोळ्यांनीं पाहिलें नाहीं, तर अनुमान दृष्टीनें पाहिलें. त्यांत मला दिसलें कीं, कौरव हरले !

रमणी:—(प्रवेश करून) बाईसाहेब, आनंदाची बातमी ! आजच्या खेळांत पांडव हरले !

भानुमती:—पांडव हरले ! काय-काय हरले ?

वृषभनाथ:—अगदीं खोटें सांगते ही ! तूं तर तेंथें पहायलाहि नव्हतीस. मग तुझेंच अनुमान बरोबर आणि माझेंच कसें चुकीचें ? तुझ्या अनुमानाला काय आधार आहे तो सांग ? कर वाद. नाही तर कर पोवारा !

रमणी:—मी पाहिलें नाही, तर मी ऐकलें !

वृषभनाथ:—कोणी सांगितलें तुला ? काय सांगितलें, सर्व सांग पाहूं ?

रमणी:—मी आपल्या महालांत फुलें ठेवायला गेलें, तेव्हां द्यूत संपून मंडळी परतलेली मला दिसली. पांडवांचे चेहरे उतरलेले दिसले. म्हणून द्यूतांत काय झालें, हें समजून घेण्याकरितां तिकडच्यांना भेटलें. त्यांनीं पांडव हरले म्हणून सांगितलें. ते स्वतः, स्वतःचीं शस्त्रास्त्रें व स्वतःच्या अंगावरील वस्त्रालंकार याशिवाय सर्व हरले !

वृषभनाथ:—पण जेव्हां भीम ओरडत होता, तेव्हां सर्व डाव पांडवांसारखेच पडत होते त्याचें काय ?

रमणी:—दोन खेळाडूंचून कोणीच मध्यें बोलूं नये, असा निर्बंध घालण्यांत आला.

वृषभनाथ:—मग पांडव हरले हें बरोबर आहे, तरी म्हटलें माझें अनुमान कसें चुकतें ?

भानुमती—त्यांचें राज्य वगैरे सर्व आपल्याला मिळालें म्हणावयाचें ?

रमणी:—होय बाईसाहेब, तेंच तर सांगायला मी आलें !

भानुमती:—ही आनंदाची खबर आणलीस, म्हणून हा रत्नहार तुला बक्षिस. (रत्नहार काढूं लागते)

वृषभनाथ:—हं ! हं ! वहिनी, इतक्यांतच रत्नहार देऊं नकोस. तुझ्या साख्या राणीनें प्रत्यक्ष दान देण्यापेक्षां दानांचें नुसतें वचन दिल्यानेंच या असल्या दासींना आनंद होतो.

भानुमती:—बरे. जा ! तुला याहिपेक्षां मोठें बक्षीस देईन अं ! पण तुम्हां आतां असें करा कीं, धर्म असा, भीम असो किंवा द्रौपदी असो, भेटले कीं, त्या सर्वांना सारखे हांसत रहा ! आणि राज्याला नालायख

म्हणून हिणवत रहा ! जा. (रमणी व वृषभ दोघे दोहाकडे जातात.) राजे-
पण राज्य स्थापण्याने प्राप्त होत नाही; तर राज्य राखण्याने प्राप्त होतें, हें
आतां तरी या भिकारी व रानटो पांडवांच्या लक्षांत येवो व ते राज्य स्थाप-
ण्याचा नाद सोडोत. नाद सोडतात कसला—सांडवला पाहिजे ! कारण

पद—जीवनपुरी, झपताल.

कमला । नृपति—पद—कमलिं करि नमन । दल भार ।
बल फार । वश ज्यास । अनिवार ॥ ध्रु० ॥ वैभव-
बलाचा । झोला फुलाचा । घाया दैवराज त्वरित
सजला ॥ १ ॥

इस्तिनापुरांतील एका राजवाड्यांत.

(धर्म भीमाची समजूत घालतो.)

धर्मः—भीमा, जुगार निघ, म्हणून जुगार खेळण्याची आज्ञा करणारे
वडीलहि निघ कसे ठरतात हेंच मला कळत नाही.

भीमः—हे कसले वडील ? ज्यांना स्वतःचीं मुलें तेवढीं लाडकीं
वाटतात आणि भावाचीं मुलें शत्रूमारखीं वाटतात त्यांना आम्ही वडील
म्हणून कसे संबोधावे ? जुगारासारख्या निघ मानलेल्या खेळांनीं करमणुक
करून घेणारे आणि त्यांत कपटयाजना करून दुसऱ्यांचें राज्य गिळंकृत
करणारे लोक—मग ते वडील असोत किंवा दुसरे कोणीहि असोत—मी
त्यांना निघच मानणार ! जे निघ नसतात ते निघ मार्गाचा तिरस्कारच
करतात; ही साधा गोष्टहि न समजण्याइतका का मी मूर्ख आहे ?

धर्मः—नको ! वडिलांविषयीं तरी असा समज करून घेऊं नकोस.
राज्य गिळंकृत करण्याच्या हेतूनेच वडिलांनीं जुगाराची याजना केली,
ही तुझी भावनाच मुळीं चुकीची आहे. जुगारांत जर आपल्यासारखेच
डाव पडले असते आणि त्यांत जर कौरवांचें राज्य आपल्याला लाघलें
असतें, तर तूं काय म्हणाला असतास ? वडील न्यायी आहेत, असेंच
म्हणाला असतास ना ?

भीमः—दादा, आपल्या भोळसर वृत्तीची जितकी कीव कराविशी वाटते तितकाच तिचा रागहि येतो. जेथें मुळी पांडवांसारखा डावच पडूं द्यायचा नाही असा निश्चय, तेथें कौरव हरणार तरी कसे आणि पांडव जिंकणार तरी कसे ? द्यूतांत कपटयोजना नव्हती; तर तुमच्याबरोबर दुर्योधन स्वतःच कां खेळला नाही ? त्याच्यातर्फें शकुनीच कां खेळला ? शकुनीबरोबर खेळण्याची व मध्ये वोलण्याची मला बंदी कां झाली ? इतक्या सर्व गोष्टींत धडधडीत पाप होतें, असें स्पष्ट दिसत असतांहि वडिलांचा हेतु निश्चय नव्हता, असें आपण कसे म्हणतां ? कां—आतां कां उत्तर देत नाही ?

धर्मः—जेथें दृष्टांतच मुळी फरक तेथें समाधान होईल असें उत्तर तरी काय द्यायचें ? पण केव्हांहि झालें तरी तर्कावर उभारलेल्या विचारांत सत्याचा अंश असतोच असें नाही.

भीमः—कारण नसतांना कौरवांविषयी व धृतराष्ट्राविषयी मी माझे वाईट मत करून घेऊन बोलतां, असें मात्र समजू नका.

धर्मः—ज्या वडिलांनी कौरवपांडवांत सख्य नांदावें म्हणून विभागणी केली तेच वडील पांडवांना फसवण्याच्या बुद्धीनें म्हणून जुगाराची योजना करताील हें संभवनीय तरी कसें ? पांडवांवर जर वडिलांचें प्रेमच नसतें तर खांडववन तरी त्यांनी कशाला दिलें असतें ?

भीमः—दादा, आज तो पूर्वीचा वाद नाही. आजच्या प्रसंगी वडिलांचें आचरण निरपेक्षतेचें होतें का ?

धर्मः—निरपेक्षतेचें कसें नव्हतें ? मी शकुनीबरोबर द्यूत खेळलों, यांत वाईट काय झालें ? कोणीहि, खेळाडूनें खेळाडूबरोबरच खेळावें, असेंच म्हणेल. आतां खेळाच्या भरांत चुरशीला भरी पडून एक एक वस्तु पणाला लावतां लावतां राज्यहि पणाला लावलें आणि हरणें हा प्रश्न निराळा ! तुला दोषच द्यायचा असेल तर मला दे; पण वडिलांना कसा देतोस ?

भीमः—आपलेंपणा विसरून आपण चुरशीला बळी पडलां आणि

सर्वस्व गमावलें म्हणून आपल्याकडे दोष तर येतोच ! पण मनुष्य चुरशीला वळी पडणारच नाही ही जाणीव वडिलांना व आपल्या हित-शत्रूंना नसेलच असें मात्र मठा वाटत नाही. एकूण काय की, आपल्या सत्वशील वृत्तीचा फायदा शत्रूला मिळाला—नव्हे, असा फायदा घेण्यांत त्यानें आपलें चातुर्यच दाखविलें म्हणायचें !

धर्मः—भीमा, शत्रूकडून जर द्यूताचें पाचारण आलें असतें तर त्याचा मी अंगिकारच केला नसता. पण हें हस्तिनापूर मला शत्रूच्या ठायीं वाटत नाही तर हें आपणां पांडवांना कल्पवृक्षाखालीं वसवणाऱ्या शक्तीचें वसतिस्थान वाटतें. इंद्रप्रस्थाचें राज्य आपण जितक्या न्याय धर्मानें चालविलें, तितक्याच न्यायधर्मानें सुयोधनहि चालवील. मग मी शत्रूचें घर कसें भरलें म्हणतोस ?

भीमः—तें कांहींहि असो ! पण पांडवांचा अधःपात जुगारूपणामुळें झाला नसून फाजील निष्पापवृत्तीमुळें झाला असें तरी जग म्हणलच म्हणेल !

धर्मः—जग मला जुगारू म्हणो—फाजील निष्पापवृत्तीचा म्हणो—मला पाहिजे तसा दोष जग देवो; पण वडिलांना व माझ्या कौरव-बंधूंना कोणो कोणताच दोष देऊं नये म्हणजे झालें ?

भीमः—हाय ! हाय ! असल्या निष्पाप वृत्तीच्या धर्मात्म्याला कपटानें देशोधडीला लावण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या दुरात्म्यांना जिवंतपणीं नरकाच्या कूपांत लोटून दिलें पाहिजे.

धर्मः—नको रे ! नको ! भीमा, त्यांना असा दोष देऊं नकोस ! त्यांना दोष दिल्यानेंच माझ्या मनाला असह्य वेदना होतात. मला सुख मिळारें अशी जर तुझी इच्छा असेल, तर मला पाहिजे तसा दोष दे; पण त्यांना निर्दोषी म्हण, न्यायी म्हण, सत्याचरणी म्हण !

भीमः—निर्दोषी, न्यायी आणि सत्याचरणी या धर्मराजावांचून मला दुमरा राजाच दिसत नाही. बाकीचे सारे चोर आहेत. असा हा पावित्र धर्म आतां पुन्हां रानांमाळ भटकेल; तेव्हां, दादा, कसा संताप येणार नाही ?

धर्मः—(भीमाला पोटाशी धरून) बाबा, संतापुं नकोस. एकदां रानोमाळ भटकत असलेल्या या धर्माला ज्यांनी स्थानावर बसाविलें; तेच वडील आपल्याला पुढचा मार्ग सांगतील. संतापतोस रे कशाला ?

विदुरः—(प्रवेश करून) अहाहा ! घन्य आहेस धर्मा ! अखिल विश्वाकडे आत्मवत् दर्शन पाहणारा खरा विश्वात्मा जर कोणी आज असल, तर तो तूच ! मूढ लोक तुला जुगारू म्हणतील; पण मी तुला समानवृत्तीचा खरा ब्रह्मवेत्ता समजतो.

धर्मः—काका, उभे कां ? बसण्याची कृपा करा !

विदुरः—मी बसण्याकरितां आलों नाहीं, तर राज्य गेल्यामुळें तुझी शांतता किती अढळ आहे हें पाहण्याकरितां मी आलों. कारण आजच्या प्रसंगी जी शांतता आम्हां हाताच्यांना राखतां आली नाहीं, ती तू राखलीस; हें पाहून आम्ही मानच खाली घालावी.

धर्मः—मी केलें, हें चांगलें केलें की वाईट केलें; याचा बोध माझा मलाच होत नाहीं. पण हास्तिनापुरच्या सिंहासनावर बसलेले पुरुष माझे वडील आहेत आणि ते माझे कर्धीहि अकल्याण करायचे नाहींत, या अढळ निष्ठेनें मी चाललों आहे. आणि अखेरपर्यंत—कांहीं झालें तरी आपल्या पायाच्या पुण्याईनें याच निष्ठेनें चालावें असा माझा संकल्प आहे. या संकल्पानें तरी महर्षि व्यासांनीं केलेलें कुलक्षयाचें भविष्य परमेश्वर निवारण करो म्हणजे झालें !

विदुरः—जुगार लढविण्याची बुद्धि धृतराष्ट्राला होईपर्यंत कुलक्षय न होणें हें त्याच्या एकट्याच्याच स्वाधीन होतें; पण आतां तुझ्या सहनशीलतेलाहि त्यांत वांटेकरी व्हावें लागणार !

धर्मः—पाहिजे तेवढी आपत्ति सहन करीन; पण राजा भरताचें कुल या भरतवर्षातून नामशेष होण्याचें संकट नाहींसें होवो !

भीमः—पण उद्यां दादानेंच जुगार खेळण्याचें नाकारलें तर ? वडिलांवरची अंधश्रद्धा वडिलांना घातक न केल्याचें पुण्य तरी लागेल. नाहीं तर उलट न कळत केलें पाप मात्र माथ्यावर बसेल !

विदुरः—नाही ! भीमा, तसें केल्यानें कुलक्षय टळणार नाही; तर उलट कुलक्षयाला कारण पाडव झाले म्हणून जग म्हणेल. जुगार जर धृतराष्ट्रानें आपण होऊन टाळला नाही तर कुलक्षय केल्यावांचून पांडवांची मुक्तता होणें शक्य नाही. पण शहाण्या जगानें व सर्व अतःकरणांना साक्षी असलेल्या परमेश्वरानें त्यांत पांडवांची बुद्धि शुद्ध होती, एवढें म्हटलें म्हणजे तुम्हीं राजकुल साथे केलें असें होईल. पण ही गोष्ट जगाला आणि परमेश्वराला पटेपर्यंत तुम्हीं धृतराष्ट्राची आज्ञा पाळावी असेंच तुमचे पितामह भीष्म म्हणतात व मलाहि तसेंच वाटतें.

धर्मः—मी तर पुन्हां म्हणतों कीं, पाहिजे तेवढी आपत्ति सहन करून वडिलांची आज्ञा मान्य करीन. पण काका, कुलक्षय टळो ! आणि वडील आहेत असेंच न्यायी व सदाचरणी राहोत !

विदुरः—राजावर जनतेला नैतिक आचार शिकविण्याची जबाबदारी असते. ही जबाबदारी पार पाडण्याकरितां त्याला प्रसंगी राजसिंहासनाचा लोभहि धरावा लागतो; व प्रसंगी त्याचा त्याला त्यागहि करावा लागतो. इतकेंच नव्हे, तर त्याला प्रसंगी वाटेल तशा हालअपेष्टाहि सहन कराव्या लागतात. असा राजा, मग तो सिंहासनावर क्षणभर आरूढ झालेला असो किंवा सिंहासनावरच त्याचा जन्म गेलेला असो, तो हालअपेष्टात खिचपत पडलेला असो किंवा निर्दय काळानें त्याला आपल्या जवळ्यांत घेतलेला असो—अशा पुण्यशील राजाचें चरित्र जगाच्या अंतार्यात जगाला नीतिपाठ शिकवीत राहिल. यालाच म्हणतात चिरंजिवि राजा ! तोच लंकांचा खरा शास्ता व तोच लंकांचा खरा पोशिंदा ! असल्या राजकर्तव्याला मुकूं नका ! हेंच या म्हातान्याचें सांगणें आहे.

(जातो)

भीमः—दादा, शत्रूनें अशा कशा आपत्तीत घेरलें कीं, कोणकित्नाहि निर्दोष म्हणून सुटायला मार्ग नाही ? एकूण वाळ सजनांनाच बंधन घालतो व दुर्जनांना—त्या चोरांना भोकळे सोडून वाटेल तसा वावरूं देतो म्हणायवा !

धर्मः—जा ! भीमा, जा आणि शांत रहा ! जा ! शांत रहा ! जुगा-
राचा पूर्ण शेवट होईपर्यंत शांत रहा. (दोघे दोहोंकडे जातात).

शकुनीः—(प्रवेश करून) शांती ! धर्मा, शांतता धारण करून
कुलक्षय टाळू पाहतोस काय ? पण उद्यां तुझ्या शांतीच्या आणि माझ्या
बुद्धीच्या लढ्यांत तुझ्या शांतीचा पराभव होईल आणि तिला उग्रतेचा
महाभयानक असा ध्वनी काढावा लागेल ! मी तरी काय करूं ? मला
माझ्या शंभर बंधूंच्या वधाबद्दल कौरवांवर सूड घेऊन कौरवकुल या
जगांतून कायमचें नष्ट करावयाचें आहे. तुम्हां पांडवावांचून हस्तिनापूरला
दुसरा शत्रु निर्माण करणें जर मला शक्य असतें; तर धर्मा, मी तुम्हां
पांडवांचा छळ करवण्याच्या मार्गाला लागलों नसतो. कौरवंपांडवांत
वैर उत्पन्न करून त्यांत पांडव न्यायी व धर्मशील आहेत असें जर
जगाला पटेल, तरच हस्तिनापुराविषयीं निदान अर्ध्या जगाला तरी
तिरस्कार उत्पन्न होईल; आणि त्याच्या पाठिंब्यावर तुम्ही कौरवांवर
विजय संपादन कराल. याकरितां कौरवांबरोबरच तुमच्याकडून माझा
नाश झाला तरी चालेल; पण कौरवांच्या पोटांत घुसून त्यांचें पोट या
शकुनीनें—या अनाथ व पंगू शकुनीनें—आपल्या बंधूंच्या वधाचा सूड
घेण्याकरितां निव्वळ आपल्या बुद्धिसामर्थ्यानें कसें फाडलें, हें तरी
जगाला पटेल ! चला. अगोदर धर्माच्या मनांत कौरवांविषयीं वैर उत्पन्न
करण्याकरितां पांडवांचा भयानक असा छळ कसा करायचा याच्या
तयारीला लागलें पाहिजे.

हस्तिनापुरच्या राजवाड्याचा एक भाग.

(एकीकडून सरिता चिंतातूर होऊन प्रवेश करिते आणि
दुसरीकडून वृषभ हांसत प्रवेश करितो)

वृषभः—(स्वगत) सर्व पांडवांना आणि त्यांच्या दासदासींना
हांसून हिणवायचें म्हणे ! फार चांगला प्रसंग ! इंद्रप्रस्थांत तुम्हीं सर्व

आम्हांला हांसत होतां नाही ! ही सरिता आली इकडून. इलाच पहिल्यानें हांसावें !

सरिता:—एकूण पुन्हां आज पांडवांना जुगार खेळणें भाग आहे ह्यायचें ! जुगार खेळण्याचें जर नाकारलें तर राजाशा भंग केली ह्याणून सर्व कौरव पांच पांडवांवर तुटून पडणार ह्याणें ! एकूण जुगार न खेळणें हें पापच होऊन बसलें ह्यायचें !

वृषभ:—(स्वगत) अजून ही माझ्या हांसण्याकडे दुर्लक्ष करते-पण हिला पाहिजे तितकें हांसण्याची हीच तर वेळ आहे. ज्यांच्या धन्यांना दारिद्र्य येतें ते जगाच्या हांसण्याला पात्रच असतात. जिवंत माणसाला रक्ताचा थेंब न सांडतां जर मारायचें असेल, तर त्याच्या विपत्काळीं त्याला हांसत सुटावें. (हांसतो)

सरिता:—(स्वगत) पांचांनीं कौरवांच्या एवढ्या मोठ्या अफाट सेनेशीं कसें लढावें ? ह्याणून तर सर्व वडील माणसं अखेरपर्यंत जुगार खेळण्यावांचून पांडवांना गत्यंतर नाही असा सल्ला देतात. आंधळा तर पुत्रप्रेमांत गुंग झाला आहे. देव या संकटांतून पांडवांची कशी मुक्तता करील ती करो !

वृषभ:—(स्वगत) माझे हांसणें हिच्या गांवां देखील नाही. भारीच निर्लज्ज दिसते ही ! (सरितेकडे पाहून हांसतो) सरिते, चालतांना तुझे पाऊल सरळ पडत नाही म्हणून मला हसूं येतें. सांग. तुझे पाऊल सरळ कां पडूं नये तें सांग.

सरिता:—तुमचे डोळे जोपर्यंत वांकडे आहेत, ते जोपर्यंत सरळ व्हायचे नाहीत, तोपर्यंत माझे पाऊलहि सरळ पडायचें नाही.

वृषभ:—अग, आतां तरी अशी ताळ्यानें बोलूं नकोस. कारण या-पुढें तुला माझ्याशिवाय दुसरा पाठीराखा नाही. पण एकप्रकारें हें बरेंच झालें म्हणायचें. एकाकडून दुसऱ्याला नजर व दुसऱ्याकडून तिसऱ्याला नजर ही जी तुझी स्थिति होती; ती तरी नाहीशी झाली. अशी पुटपुटतेस काय तोंडांतल्या तोंडांत ? काय तें स्पष्ट बोल; पण

बोलतांना तोंड मात्र वांकडे करूं नकोस. हे सरळ डोळे अग्रे तिरवे केलेस म्हणजे कोणी तुझ्या मुखाला तारानाथ म्हणतील असें मात्र समजू नकोस. त्या धनुष्यासारख्या कमानदार भिंत्र्या अधिक कां उगीच ताणतस ? यांतून बाण सोडून सावजाची शिकार करण्याची कला तुला आतां सोडून दिली पाहिजे. (सरिता रागानें दुमरीकडे वळते) (हंसू लागतो).

सरिता:—उगीच हंसायला काय झालें ?

वृषभ:—तुला हांसूं नको तर कुणाला हांसूं ? आतां मीच काय पण सारें जग देखल तुला हांसेल. या छंदार जगानें तुला हांसूं नये म्हणून तर मी मोठ्या उदार मनानें आपल्या कृपेचा तुला आश्रय देणार आहे. हं ! आंगला मात्र अग्रे झटकें देऊं नकोस. सरळ काठीसारखी उभी रहा पाहूं कशी ? ठोक आहे. पण मोहरा जरा इकडे—माझ्याकडे थोडा—हां पुरे ! (सरिता वृषभाकडे तोंड करून उभी राहते) अग, पण भाल्याच्या टोंकासारखें हें अणकुचीदार नाक असें खालीवर करून तूं भालेराईत केव्हांपासून झालोस ? (हांसतो)

सरिता:—चला दूर व्हा ! असें हंसायला व बोलायला तुम्हांला कांहीं लाज नाही वाटत ?

वृषभ:—अशी रागावूं नकोस ! राग मारायचा असेल तर लाडू खा आणि शांत हो ! पण याच वेळीं तुला माझ्या हांसण्याचा व बोलण्याचा राग कां यावा ?

सरिता:—मुखाच्या काळांत माणसाला थोडी मस्करी सहन होते; पण अंतःकरणाला पीळ पाडण्याचे प्रसंग जेव्हां माणसांपुढें उभे असतात, तेव्हां थड्या करून थड्याचा विषय पुढें आणणाऱ्यांच्या थोबाडीत भडकावून घाबरेसें वाटतें !

वृषभ:—समजलें तुझ्या संतापाचें कारण.—पांडव सर्वस्वाला मुकले म्हणून तुला संताप आला आहे. पण मी हाणतो यांत वाईट काय झालें ? असत्याची व अन्यायाची केव्हांहि अशीच दशा व्हायची. राज्य वाढवायला व त्याच्या जयजयकाराचा डंका पिटवायला पांडवांनीं भयंकर रक्त-

पात केला.—कित्येक राजे अन्यायानें धुळीस मिळविले. असल्या दुष्टांचा शेवट झाला तर वाईट काय म्हणून वाटावें ? पण कौरवांच्या बाजूला सत्य होतें म्हणून रक्ताचा थेंब न सांडतां हि राज्य आपोआप घरांत झालें. पांडव लुटारू होते म्हणून तर त्यांचें राज्य गेलें. आणि त्यांचें राज्य गेलें म्हणून तर ते लुटारू होते. सत्य कोणतें व असत्य कोणतें हें ओळखायला या जगांत एकच दळदळांत मार्ग आहे. ज्याच्या बाजूचा जय त्याच्या बाजूला सत्य; आणि ज्याच्या बाजूला पराजय त्याच्या बाजूला असत्य ! आम्हां सर्व कौरवांचा परामव न करतां हि जर तुम्ही आम्हांला हांसला हांतां, तर आम्ही तुम्हांला जिंकल्यावर तरी कां हसूं नये ?

सरिता:—तुमच्या विपत्काळाला म्हणून हांसलों नव्हतां; तर वैभवा-धरोवर मूर्खपण कसें खेळत आहे हें पाहून हांसत होतां.

वृषभ:—तुम्ही आम्हांला मूर्ख म्हणून हांसत होतां; तर आम्ही तुम्हांला लुटारू म्हणून हांसतां.

द्रौपदी:—(प्रवेश करून) कोण लुटारू ?

वृषभ:—ह्य ! ह्य ! ह्य ! बाईसाहेब ! ह्या सरितेशीं विनोद करीत होतां. (स्वगत) ह्या द्रौपदीपुढें कसें हांसायचें ? छे ! छाती घडघडायला लागली ! जरा दूर जाऊन हांसूं या ! (जाऊं लागतो)

सरिता:—(वृषभास) कां ! पाऊल कां मार्गे ?

वृषभ:—मार्गे पाऊल घेणें म्हणजे एक प्रकारें पुढें पाऊल टाकण्यासारखें आहे. सूर्यदर्शन हें पूर्वेकडे तोंड केलें तरच घडतें आणि पश्चिमेकडे तोंड केलें तर घडत नाही, असें थोडेंच आहे. पश्चिमला भेट दिल्यावांचून सूर्याला तर विश्रांति मिळणेंच शक्य नाही. (जातो)

सरिता:—बाईसाहेब, एका क्षणांत रावाचे रंक कसे झालां हो !

द्रौपदी:—रावाचे रंक कसे झालां ! भोळे लोक देवाकडे बोट दाखवितात. पण पांडव स्वतःच्या चैनीकरितां जर राजे झाले असते, तर ते आज रावाचे रंक झालेच नसते. पांडवांनी स्वतःच्या स्वार्थीकरितां न्यायाला व धर्माला कलंक लावला अस या धर्मशील जगानें

चुकून देखील म्हणुं नये म्हणून पांडव रावाचे रंक झाले. न्याय व धर्म द्युगारून वाडिलांची आज्ञा अमान्य केली असती आणि युद्धाला कारण पांडव झाले म्हणून कौरवांनी जर युद्ध जाहीर केलें असतें; तर पांडव रावाचे रंक झाले नसते !

सरिताः—पण बाईसाहेब, जे रावाचे रंक होतात त्यांच्या चारि-
न्याला कलंक लागतो—नव्हे त्यांचे शत्रू त्यांच्या चारिन्याला कलंक लावतात.

द्रौपदीः—शत्रूनें जर असा नसता कलंक लावला नाही तर तो पुष्ट होणार कसा ?

वृषभः—(पडद्यांतून) मी छातीला हात लावून सांगतो की पांडव लुटारू होते.

द्रौपदीः—काय ? पांडव लुटारू होते ? मी म्हणतें तें हेंच ! उज्वल-
तेला काळीमा फांसून शत्रू कसा पुष्ट होऊं पाहतो, तें हें ! सरिते, हा
मूर्ख कोणाशी आणि कोणाच्या चिथावणीवरून बोलत आहे; तें पाहून
येतेस का ? (सरिता जाते)

रमणीः—(प्रवेश करून) बाईसाहेब, शकुनी मामाची अनुमती
घेऊन भानुमती बाईसाहेबांनी पांडवांना द्विणाविण्याकरितां वृषभाला हें
बोलायला लाविलें आहे.

द्रौपदीः—तूं कशाला वरें ही तसदी घेतलीस ? (गळ्यांतला रत्न-
हार काढून) हा रत्नहार घे तुला वक्षीस. याशिवाय मोठें वक्षीस
घायला आतां माझ्या जवळ कांहीं राहिलें नाही. पण कृतज्ञतेच देान
अश्रू तुझ्या हातावर घालतें—होय; तेवढेच माझ्या मालकीचे आहेत.
या अश्रूची किंमत दहा रत्नहारांपेक्षां अधिक मोलाची मान, एवढीच
तुला माझी विनंती आहे. जा. मी तुझी फार आभारी आहे.

रमणीः—(स्वगत) खरेंच, जे मोठे असतात ते कोठेंहि व कस-
ल्याहि परिस्थितीत असले तरी मोठेच असतात. नाहीतर आमच्या
बाईसाहेब ! बोलायला अघळपघळ व कृतीला टंगळमंगळ ! (जाते).

पद—कवाली; केरवा.

झाला हारि पतित जरी । हा सगुणता मनीं कां न धरी? ॥धृ०॥
मार्तंडलोप घनि दिसला । तेजास जाण जणुं मुकला ।
भ्रम मनास अपुल्या झाला । लोपणें त्यास ना ठावें ।
विलसितो निर्धारी ॥ १ ॥

द्रौपदी:—(स्वगत) 'पांडव लुटारू होते !' शब्द तीनच आहेत; पण अंतःकरणाचा भडका उडवणारे आहेत. मामा, दुर्योधन हा लौकिकाची चाड बाळगणारा आहे म्हणून त्याच्या समजुतीकरितां पांडवांचें पूर्व-चरित्र कलंकित करावयाचें आणि कौरवांच्या दुष्कृत्यावर पांडवरुण घालायचें काम या वृषभामार्फत चालविलें आहे काय ? ठीक आहे ! पण हें लक्ष्यांत असू द्या कीं, दैव जरी आज आमच्यापासून दूर गेलें; तरी दैवाला संपादनारी शक्ति आमच्यांतून नाहीशी झाली नाही.

पद—मालकंस; त्रिताल.

दैव सखा मुकला पांडवा । वश त्यातें आणाय बल त्यांना ॥धृ०॥
शशि कसा मोदें डोले । रविचा तया थारा ।
वीर तसा दैव सख्याला ॥ १ ॥

वृषभ:—(पडद्यांतून) हो ! हो ! मी खात्रीनें सांगतो कीं पांडव लुटारू होते ! लुटारू होते म्हणून तर राज्याला मुकले !

भीम:—(प्रवेश करून) काय ? पांडव लुटारू होते, म्हणून राज्याला मुकले ? राज्य मिळविण्यावर व राज्यगमावण्यावर जर सत्यासत्य अवलंबून असेल, तर आतां हि—पण काय करूं रे ! म्हण ! पांडव लुटारू होते, हाण—पाहिजे तें हाण ! शिष्याशाप, मानहानी, आणि लाथा, या करितांच आम्हां पांडवांचा जन्म झाला आहे.

द्रौपदी:—लाथा खाण्याकरितां कोणाचा जन्म झाला आहे ? आणि पराक्रमी म्हणून नांवाजलेले भीमसेनमहाराज का हें बोलत आहेत ? निवृत्त्याहानें असा सुस्कारा सोडणें पराक्रमाचें लक्षण नव्हे !

भीम:—तर मग काय करूं तें तरी सांग ! पांडवांना लुटारू

म्हणणाऱ्यांची आणि ह्मणविणाऱ्यांची आतां जाऊन नरडी फौडूं? पण तेंहि तुला पसंत पडायचें नाहीं. दादा फाजील निष्पाप वृत्तीचे; तर तूं फाजील दूरदर्शी! तुझां दोषामुळें असे संताप आणणारे शब्द ऐकण्याचा मला प्रसंग आला!

द्रौपदी:—प्रसंग कां आला व कसा आला, याचा विचार करण्याची आतां गरजच नाहीं. प्रसंग आला आहे व त्यांतून पार पडलें पाहिजे, एवढें मात्र खरें! कारण प्रसंग कां आला याचा विचार करून, आलेला प्रसंग टळत नाहीं. याचकरितां भविष्यकाळ उज्वल करूं पाहणारे लोक भूतकाळच्या गुणांची जाणीव ठेवतात; पण दोषांकडे दुर्लक्ष करतात. कारण भूतकाळांतले गुण भावी काळाला उत्तेजक असतात; पण दोष मात्र मारक असतात.

भीम:—द्रौपदी, घिराच्या गोष्टी सांगण्यांत तूं वीराहून वीर आहेस. पण जुगारांतील कपट ओळखायला स्त्रीच आहेस. काल राज्य गेलें ही खरी आपत्ति नव्हे; तर आज आपणां सर्वांच्या नशीबीं दास्य येणार ही खरी आपत्ति होय! आणि यामुळेंच संताप आणि निराशा यांनी मी भांबावून गेलों आहे.

द्रौपदी:—दास्य! नाथ, दास्य येणार ही कल्पना माझ्या देखील मनांत येते. दास्य! सत्त्वाची हानी करणारें दास्य! वीरांचीं मनें निस्तेज करणारें दास्य! मनुष्यत्वाची हाळी करणारें दास्य!

भीम:—म्हणूनच म्हणतों कीं मरावें, पण दास्य पत्करूं नये!

द्रौपदी:—नाथ, दास्याला भिऊन मरण्यापेक्षां दास्य तोडायला तयार होऊन जगत्रेल तोंपर्यंत कां जगूं नये? कारण शत्रु स्वार्थी व कपटी खरा; पण तो लौकीकाला भिणारा आहे. आपल्या कपटाची जाणीव जगाला होणार हें कळतांच, तो आपली मुक्तता करील. त्याच्या साल-सूदपणाचें सोंग बाहेर आणणें यांतच थोडी मुक्ततेची आशा आहे.

भीम:—पण हें त्यांचें पाप केव्हां व कसें लौकीकांत येईल कोणास ठाऊक!

दुःशासन—ए बटीक ! चालीस कुठें ?

[पृष्ठ ८४.

द्रौपदी:—नाथ, धीर व शांति यांचा अंगिकार करून आपणांतलि जूट जर या आपत्काळीं कायम राहिली, तर शत्रु शस्त्रावांचून मरेल व पांडव पूर्ववत वैभवावर चढायला समर्थ होतील. तिकडच्या इच्छे प्रमाणें कुलक्षय टाळायला आणि पुर्ववत वैभव पहायला शांतीशिवाय दुसरा मार्गच नाही. जा! सर्वांना हेंच सांगा!

भीम:—शांति! धर्मासारखा पांडवांचा प्राण जर दास्यांत पडला आणि, द्रौपदी आम्हां सर्वांबरोबर तुझ्याहि नशिबीं जर दास्य आलें तर तुमची ती हृदयद्रावक स्थिति पाहून शांतता धारण करायची म्हणजे माणसानें मेलेंच पाहिजे! (जातो)

द्रौपदी:—आपत्काल! पांडवांना आपत्काल कसा आला? पांडवांत कोणतेहि दोष नसतां पांडवांना दुर्दशा कशी आली? कुलक्षयाला कारण आपण होऊं नये, असें पांडवाना वाटणें हा त्यांचा दोष काय? हस्तिनापुरचे पांडव द्वेषे आहेत असें लोकांनीं म्हणू नये, म्हणून त्यांच्या सेवेत सदा सर्वदा तत्पर असणें हा पांडवांचा दोष काय? पण कपटी व स्वार्थी शत्रु दोषाचा जसा फायदा घेत असतात तसाच गुणांचाहि घेत असतात, ही गोष्ट आपत्काळाची मीमांसा करणाऱ्यांनीं लक्षांत ठेवावी! पण या आपत्तींनून सुटायचें कसें? अशा प्रसंगीं चांगला विचारी मनुष्य सुद्धां एकतर पाखडी बनतो किंवा कर्तव्यशून्य असा दैववादी बनतो. श्रीकृष्णा, असे प्रसंगच खऱ्या प्रयत्नवाद्याच्या कसोटीचे होत, असेंच तूं म्हणतोस ना? आणि तुझें आचरण देखील असेंच आहे. मग मी तुझ्याच चरित्राकडे पाहून पाऊल टाकतें.

पद— सारंग; केरवा

गाते गुण-कला । माझ्या प्रभु-बला ।

देतो धीर मला । त्राता भवाला । द्याळा हे नन्दलाला ॥धृ०॥

केली बंदीशाला । ठेवा सुखाचा । मोहविलेरे ! काला हरुनि

शामला । हे नन्दलाला ॥ १ ॥

हस्तिनापुरांतील राजसभेच्या चौकावरील मन्त्राला

(भानुमती चूत पहात आहे)

कौरवः—(पडद्यांतून) जिकले ! आम्ही पांडव जिकले !

भानुमतीः—डाव आमच्या सारखा पडला; पांडव आमचे दास झाले. आनंद झाला.

पद—(गौडमल्हार; त्रिवट.)

चालेना चाल । दिसत रवि लाल । बोलवि जरि चंद्र-पाल ।

परि अजि हा पतित विभवाला । मानाला ॥ धृ० ॥

धरि बिंब-सुधा-धार । निजकरिं शशि हा बलि फार ।

रवि सम अरि हा सुखाला दूर दूर ॥ १ ॥

हा आनंद व्यक्त करण्याचा पहिला मान मला मिळाला पाहिजे. अग, कोण आहे ग तिकडे ? कोण आहे तिकडे ? तू सरिता का ? कांहीं हरकत नाही. जा. देवडीवर जा आणि पांडव आमचे दास झाले म्हणून चौघडा वाजवायला सांग. महाराणी भानुमती बाईसाहेबांचा हुकूम आहे म्हणून सांग. जा लवकर. आनंद व्यक्त करण्याचा पहिला मान मला मिळाला पाहिजे. तोंड असें हिरमुसलेंसें कां कलेंस ? असा रडका चेहरा येथे खपायचा नाही अं ! चल. उचल पाय लवकर ! पण हांसरा चेहरा करून पाय उचल !

सरिताः—बाईसाहेब, माझे अन्नदाते धनी दास झाले, मला हांसू कसें येईल ?

भानुमतीः—पण तुझे धनी आतां आम्ही आहो ! आमचा आनंद तो तुमचा आनंद असलाच पाहिजे. जा. हांसत जा. आनंदप्रर्शनाचा पहिला मान मला मिळाला पाहिजे.

सरिताः—पहिल्या धन्याला लागलीच विसरून जर मी आनंद दाखविला आणि उद्यां दुर्दैवानें जर तुमच्यावरहि तसाच प्रसंग आला ! तर त्यावेळींहि मी हांसेन, असें नाही का आपल्याला वाटणार ? धन्याशी

लागलीच बेईमान होण्याचा धडा आपल्यासारख्या स्वामिनीने तरी
आम्हां दासीजनांना शिकवू नये.

भानुमती:—जा. हें दुर्मुखलेलें तोंड येथून एकदम काळें कर !
(सरिता जाते) हा आनंदप्रदर्शनाचा पहिला मान मला मिळाला
पाहिजे. दुसरें कोण आहे ग तिकडे ? अग ये रमणी ! रमणी ! आनंद
प्रदर्शनाचा पहिला मान मला मिळाला पाहिजे. (रमणी प्रवेश करिते)
हें ग काय ? तुझ्या गळ्यांत हा द्रौपदीचा रत्नहार कसा आला ? तिनें
तुला हा बक्षीस दिला का ? पण तिच्या पुढें पुढें करायच नाही. म्हणून
तुला सांगितलें होतें ना ? आनंदांत कशीं मेलीं एक एक विघ्नं यतातच !
तूं देखील हिरमुसल्या तोंडाची निघालीस ना ? आनंदप्रदर्शनाचा पहिला
मान मला मिळाला पाहिजे. दुसरें कोण आहे तिकडे ? कुणाच कशा जवळ
नाहींत ?

रमणी:— (स्वागत) जेथें समाधानच नाही तेथें आनंद कसला ?

भानुमती:—आनंदप्रदर्शनाचा पहिला मान मला मिळाला पाहिजे.

वृषभ:—(प्रवेश करून) बाईसाहेब, आनंदाची बातमी ! आनं-
दाची बातमी पहिल्यानें मी आणली आहे. आनंद फार मोठा आहे
आणि ती आनंदाची बातमी पहिल्यानें मी आणली आहे. आनंद मोठा
आहे म्हणून बक्षीसहि मोठें पाहिजे. बोला बक्षीस ! आनंदाची बातमी
पहिल्यानें मी आणली आहे.

भानुमती:—पण आनंदाची बातमी पहिल्यानें मलाच समजली.
कोणी न सांगतां मला समजली. आनंदप्रदर्शनाचा पहिला मान मला
मिळाला पाहिजे; म्हणून देवडीवर जा आणि माझी आज्ञा सांग की,
पांडव आमचे दास झाले म्हणून चौघडे वाजवा. मग तुला हा द्रौपदीचा
हार बक्षीस देतें अं ! जा. आनंदप्रदर्शनाचा पहिला मान मला मिळाला
पाहिजे.

वृषभ:—नाहीं. माझी आनंदाची बातमी याहिपेक्षां फार मोठी

आहे. बाईसाहेब, पांडव तर जिंकलेच पण—हो, अगोदर बक्षीस बोला. कारण आनंदाची बातमी पहिल्यानें मी आणली आहे.

भानुमती:—देतें बक्षीस ! मी नाही म्हणतें का ?

वृषभ:—मग आनंदाची बातमी अशी की, पांडव तर जिंकले गेलेच; पण इंद्रप्रस्थाची पट्टराणी द्रौपदी देखील जिंकली गेली !

भानुमती:—काय द्रौपदी जिंकली ? सवत जिंकली ! घात झाला. जा नीघ येथून. कसली आनंदाची बातमी आणलीस ?

वृषभ:—(स्वगत) हा सारा उलटाच प्रकार झाला ! असा कसा माझा तर्क चुकला ?

भानुमती:—नीघ म्हणतें ना येथून ! (वृषभ जातो). (स्वगत) द्रौपदी जिंकली ! मला दुसरी सवत झाली. पण तिचा सुंदर मुखडा कुरूप करून नाही सोडणार तर नांवाची भानुमतीच नव्हे. (उघड) जा ग, त्या द्रौपदीला मी बोलावितें म्हणून घेऊन ये. पण थांब ! तिला तूं काय म्हणशील ? कसें म्हणशील तें अगोदर सांग !

रमणी:—हस्तिनापूरच्या राणीसाहेब आपणाला बोलावतात म्हणून सांगेन.

भानुमती:—अग, पण तिला तूं काय म्हणून संबोधशील, तें अगोदर सांग.

रमणी:—काय म्हणूं बाईसाहेब ? इंद्रप्रस्थाच्या पट्टराणीसाहेब म्हणूं का ?

भानुमती:—ती दासी आणि तिला पट्टराणी म्हणणार ! असाच तोंडचोंबडेपणा करून तूं हा रत्नहार मिळविलास वाटतें ? टाक तो रत्नहार येथें ! आणि तिला दासी म्हण ! तिला हस्तिनापूरची दासी म्हण; पण महादासी न म्हणतां दासीहूनहि दासी म्हण ! ' अहो जाहो ' असें बहुमानानें देखील तिच्याशीं बोलूं नकोस. हाताखालच्या दासीशीं जशी बोलतेस तशी बोल ! जा. तिला घेऊन ये. (रमणी जाते). ही सुंदर द्रौपदी तिकडे मोह पाडील का ? पण माझ्यासमक्ष येतांच तिच्या सौंदर्याचा आणि तारुण्याचा नक्षा उतरला नाही, तर नांव

कशाला ? पट्टराणी झाली होती का ? पट्टराणी व्हायला कूळ को शील ?
कूळ पाहिलें तर राजा दुपदाला कुठेंशी सांपडलेली—यशांत को कुठेंशी
सांपडलेली ! राजानें पोमली म्हणून का राजघराण्यांतली झाली ? बरें,
नवऱ्यांना तरी कांहीं कुळशील आहे का ? राज्यावर इकू सांगायचा
म्हणून पंडूचे म्हणवीत होते; खरें पाहिलें, तर एकाचा बाप दुसऱ्याचा
बाप ठरत नाहीं. पण सौंदर्याच्या जोरावर पुन्हां ही पट्टराणी होईल का ?

पद—कशाली, केरवा.

मौहकता प्रथला बाला । भ्रमविल का पतिला ॥ धृ० ॥

नृष-मन मांहिल । मम पद चारील । वैगी असं मजला ।

बाला ॥ १ ॥

रमणीः—(प्रवेश करून) बाईसाहेब, द्रौपदी बाईसाहेब आल्या आहेत !

भानुमतीः—'आल्या आहेत ! तिला 'अहो' 'जाहो' म्हणालीस ?
(मारते) आणखी काय म्हणालीस तें सांग. पट्टराणी म्हणालीस का ?

रमणीः—होय बाईसाहेब.

भानुमतीः—चांडाळणी, पट्टराणी म्हणालीस !

रमणीः—नका हो मारूं, बाईसाहेब. त्यांना दासी म्हणून संबोध-
यला माझी जीभ धजेना.

भानुमतीः—जीभ धजेना ! (मारते).

द्रौपदीः—(प्रवेश करून) अग, मला दासी म्हटलें असतें—प्रेमानें
जर मला दासी म्हटलें असतें तर राग नसता आला. आणि तुझा मारहि
चुकला असता. लहान आणि मोठा, गरीब आणि श्रीमंत हा भेद खोटा
आंह. खोष्ट्या मानाची ज्यांना चाड असते, ते असल्या भेदांत गुरफटलेले
असतात. पण देवाच्या दयेनें जीवभावाच्या प्रेमांत जे रंगलेले असतात,
ते असल्या खोष्ट्या मानाला लागलीच झिडकारतात.

पद—पिलु; दीपचंदी.

देव बोलला बोल । असे भेद जगां या फोल ॥ धृ० ॥

जगां रंगला सारा । हृदयांचा तारा । खेळतो खेळ जगाचा ॥ १ ॥

भानुमती:—कोणताहि भेद न भागतां मानाचा विसर दासीला पडणें हें तिच्या पेशाला लायकच आहे.

द्रौपदी:—नका हो, बाईसाहेब ! असें कोणालाच कधीहि टोंचून बोलू नये. काळाची वक्रदृष्टि सर्वावरच सारखी असते. पदारूढ असलेले लोक आज पतित झालेले दिसतील; तर पतित असलेले लोक उद्यां पावन झालेले दिसतील. याकरितां बाईसाहेब, मन मोठें करा—तें उदार करा आणि आपल्या कृपाछत्राखालीं रंकांना राव करा.

भानुमती:—रंकांना राव करावे या करितांच का हा रत्नहार माझ्या दासीला दिला ? पण हा मोठेपणा आमच्या मालकीच्या धनावर दाखवितेस का ? तूं आतां आमची दासी झाली आहेस. तुझ्या आंगावरचे सर्व अलंकार आमच्या मालकीचे झाले आहेत. मग हा रत्नहार कोणाच्या हुकुमानें तूं हिला दिला आहेस ?

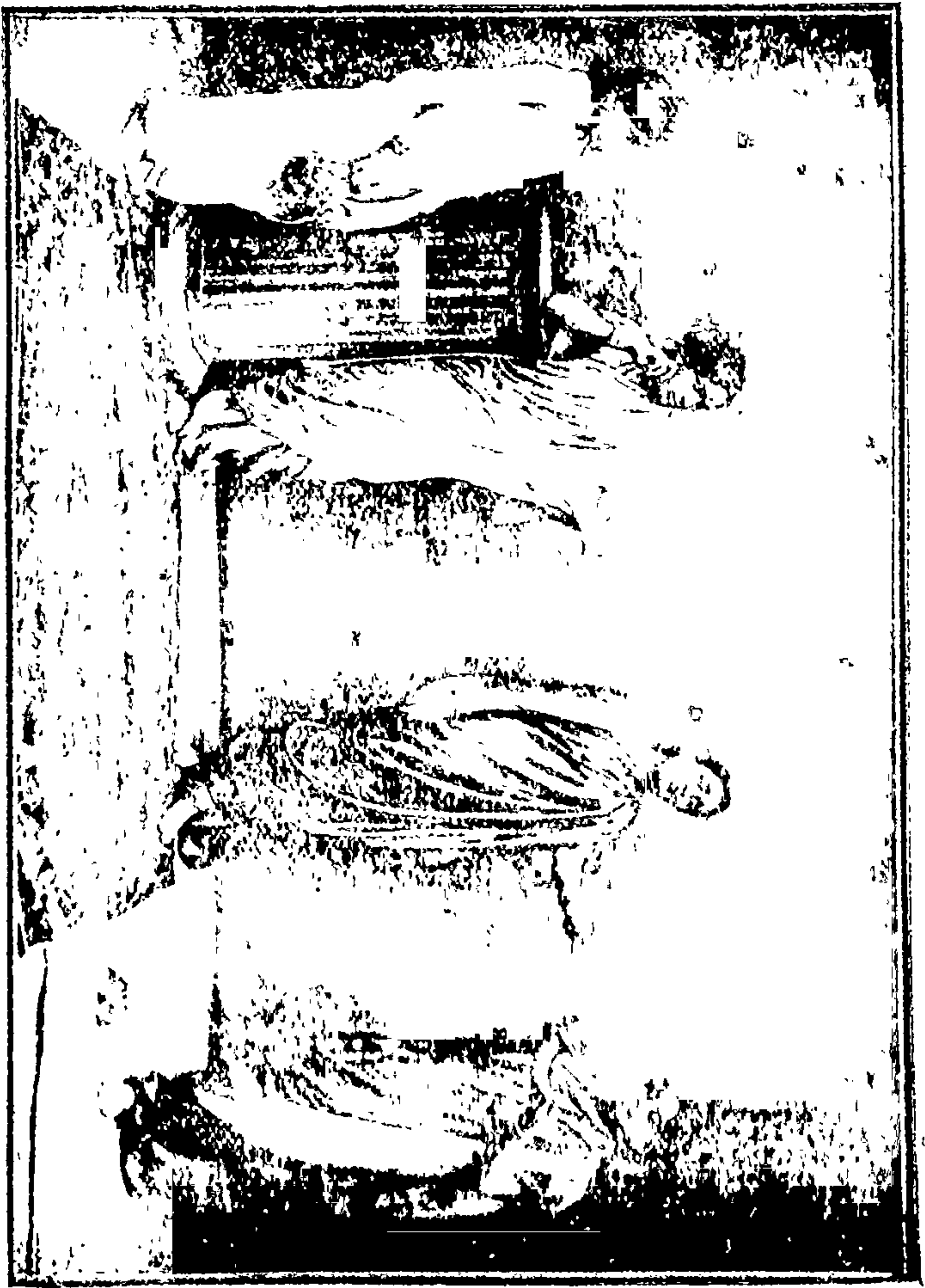
द्रौपदी:—हे अलंकार आपल्या मालकीचे होण्यापूर्वी मी हिला हा रत्नहार दिला आहे.

भानुमती:—असं काय ? पण टाक पाहूं तुझ्या आंगावरचे सर्व दागिने येथें ! रमणी, हिच्या पायांतील जडावाच्या सांखळ्या तूं घाल. आमची मर्जी झाली, तर हस्तिनापूरच्या दासी देखील आपल्या पायांत जडावाच्या सांखळ्या चढवतात, हें या द्रौपदीला पाहूं दे !

रमणी:—(जडावाच्या सांखळ्या हातांत घेऊन) खरेंच, बाईसाहेब, घेऊं का मी या रत्नजडीत सांखळ्या !

भानुमती:—पुन्हां पुन्हां काय विचारतेस ? या रत्नाच्या सांखळ्या पायांत घाल आणि त्या नटलेल्या पायांनी हा द्रौपदीचा रत्नहार तुडव !

द्रौपदी:—नको रमणी, मी तुला हात जोडतें ! हें राणीचें लेंणें तूं लेवूं नकोस. बाईसाहेब, राणीचें लेंणें राणीनेच ल्यावें ! बाईसाहेब, जेथें राणीचें लेंणें दासीला चढतें, तेथें दुष्ट काळ आपलें पाऊल टाकतो. राणीचें मांगल्य दासीला चढवून राजा भरताच्या या पवित्र सिंहासनाला—हस्तिनापूरच्या या न्यायमंदिराला पापाचा भांडारखाना नका हो बनवूं !

श्रीपद्मी—जथं राणीचं तेषं दसाला चरतं, तथं दुष्ट काळ आपलें पाऊल टाकती

कुलक्षय टाळावा—हस्तिनापूर वडील घराण्याकडेच रहावं, म्हणून ज्या राजा धर्मानें स्वतः जाणून बुजून दास्य पत्करलें, त्या राजा धर्माच्या ध्येयाकरितां—त्याची ही लहानशी दासी आपल्या पायां पडून विनाविते कीं, राणाचें लेणें दासीला चढवूं नका ! यांत तुमचेंच कल्याण आहे. बाईसाहेब, यांत तुमचेंच कल्याण आहे.

भानुमतीः—भामचें कल्याण आणि तूं करणार ! चल, हो दूर ! (लाथेनें लोटते) घाल सांखळ्या आणि तुडव हा रत्नहार !

द्रौपदीः—लाथेनें झुगारलें ! स्वतःचें दुःख विसरून तुमच्या कल्याण-करितां तुमच्या जवळ याचना करणाऱ्या या पांडवांच्या पट्टराणीला लाथेनें झुगारलें ! बाईसाहेब, दुष्ट काळाला पुष्ट केलें. (रमणीकडे) नको ग नको ! हस्तिनापुरच्या वैभवाला असा अपशकून करूं नकोस ! झाला ! अपशकून झाला ! राणीचें लेणें दासीला चढलें ! काळाला घर दिलें ! पडत्या काळाला मुहूर्त लागला !

भानुमतीः—रड ! हांसली होतीस ना ? —पुरुषांना हांसतेस ! रड—आतां अशीच रड !

द्रौपदीः—(स्वतःचें रडें दाबून) तुमच्याकरितां रडलें ! पण देव आतां तुम्हांला रडवणार ! आज मी रडतें, तर उद्यां तुम्ही रडणार ! रडणें कोणाचें टळलें ? जे भाशेला मारतात, जे दुःखाला तुडवतात, तेच रडण्याला टाळतात—तेच रडण्याला टाळतात !

भानुमतीः—(रमणीला) पाहतेस काय ? तुडव रत्नहार ! रड ! रडून रडून म्हातारी दिसली पाहिजेस.

द्रौपदीः—(रमणीनें रत्नहार तुडविला हें पाहून) दासीनें लक्ष्मी तुडविली ! ती देवी लक्ष्मी क्रुद्ध झाली—हस्तिनापुरावर देवी लक्ष्मी क्रुद्ध झाली ! हा भेसूर देखावा पाहवत नाही !

पद—सोहनी; केरवा.

गेला कुलाचा अजि तोल । मन सहिना ॥ ४० ॥

जेथें पातला सखा कलहाचा । न्याय नीतीचा लय साचा ॥ १ ॥

भानुमती:—द्रौपदी, तुझा चेहरा असाच जर रडका राहिला, तर कोणाहि राजा तुला आपली राणी करणार नाही.

द्रौपदी:—दवा ! कोणाच्याहि नशीबीं हें असें पाहणें लिहूं नकोस. चल ! द्रौपदी ! (जाऊं लागते तोंच दुःशासन प्रवेश करितो)

दुःशासन:—ए बटीक ! चाललास कुठें ?

भानुमती:—बटीक म्हटलें म्हणून वचकायला काय झालें ? पांच नवरे करून मिरवणारी तूं आणि तुला बटीक म्हटलें म्हणून वाईट काय झालें ? कृतीला लाजली नाहीस आणि शब्दाला लाजतेस ? बटीक म्हटलें म्हणून तूं हंसायला पाहिजे.

दुःशासन:—द्रौपदी, आजपासून तूं आम्हां कौरवांची बटीक झाली आहेस. तुझ्या नवऱ्यांना आम्ही जिंकलें आहे आणि म्हणून तूं आमची बटीक झाली आहेस.

द्रौपदी:—खोटें आहे. द्रौपदी जिंकली हें साफ खोटें आहे. आणि बटीक म्हणतोस ? राजा द्रुपदाच्या या कन्येला, पांडवांच्या या पत्नीला, इंद्रप्रस्थच्या या पट्टराणीला, श्रीकृष्णाच्या या धर्मभगिनीला बटीक म्हणतोस ? जीम उपटली जाईल—मान उडविली जाईल.

दुःशासन:—कोणाची मान उडविली जाईल ? वीरांचे वीर, राजांचे राजे आणि इंद्राचे इंद्र कौरववीर जिवंत असतां त्यांची मान उडवायला देवांचा देवहि समर्थ नाही ! आज आम्ही पांडव जिंकले. काळाला जिंकलें ! आमच्या हातांत सर्व जगाची मान आली आहे. कुणाची मान उडवावी किंवा कुणाची कायम ठेवावी हें आतां आमच्या मर्जीवर आहे.

द्रौपदी:—पांडवांना जिंकून तुम्ही आपली मान मात्र काळाच्या हातांत दिली आहे. मानेचा ताठा बायकांत मिरवितोस ? त्यापेक्षां रणांगणावर उभा रहा आणि वीरासमोर आपल्या मानेच्या ताठ्याची गर्जना कर ! आणि मग ताठलेली हाडे नरम होतात कीं नाहींत तें पहा ! वीरांच्या गर्जनेला रणांगणावरच किंमत येते, बायकांत ती बालिश ठरते !

दुःशासन—ए बटीक ! चालीस कुठें ?

दुःशासनः—पांडव दास झाले त्याच वेळीं रणभूमी ठार झाली. रणभूमीनें जिवंत व्हावें म्हणून तर द्रौपदीला बटाक केली आहे. पांडव पत्नी द्रौपदी कौरवांची. नाटकशाळा म्हणून राजसभेत उभी राहिली आणि कोणत्याही वीरानें रणांगणावर कौरवांना पाचारण केलें नाहीं, तर कौरव जगज्जेते ठरणार आहेत. याकरितां एकहि शब्द न उच्चारतां कौरवांची बटाक म्हणून राजसभेत मुकाट्यानें चल ! तरच तुझें कांहीं तरी बरें निघेल ! द्रौपदी, चल !

द्रौपदीः—येत नाहीं.

दुःशासनः—जिकलेली दासी येत नाहीं ?

द्रौपदीः—मी जिकलें गेलें नाहीं म्हणून येत नाहीं ! आणि ही इंद्रप्रस्थची पट्टराणी मध्यम पांडवावांचून जिंकायला कोणीहि समर्थ नाहीं !

दुःशासनः—पण त्या तुझ्या समर्थ अर्जुनाच्या समर्थदानें भाज स्वर्गारोहण केलें आहे. कौरवांच्या दरबारांत त्याच्या शौर्याला अर्धनारीचा पोषाख कसा सुंदर शोभतो हे पाहण्याकरितांच मुकाट्यानें तिकडे चल !

द्रौपदीः—मूर्खा, सूर्याला झांकायला मेघ कधीं समर्थ झाले आहेत का ? त्याच्या तेजापुढें अखेर ते वितळतात, हें लक्षांत ठेऊन बोल ! पांडव जिकले म्हणून प्रौढी मारतोस; पण रणांगणावर उभे राहून जिंकायचे असतेस.

दुःशासनः—रणांगणावांचून जे जिकले जातात, त्यांच्याकरितां युद्धाची दगदग कोण करतो !

भानुमतीः—या फटकळ बायकोशीं बोलण्यांत काय हांशील आहे ! हात धरा आणि ओढत न्या.

द्रौपदीः—खबरदार, हात लावायला पुढें पाऊल टाकशील तर ! ही इंद्रप्रस्थची पट्टराणी जिकली गेली नाहीं.

दुःशासनः—निर्लज्ज, चवचाल आणि उर्मट बायको कुठली ! येत नाहीं ? असा हात धरून फरफटत ओढत नेईन. (द्रौपदीचा हात धरून) बोलाव ! त्या भीमाला बोलाव ! येतांच त्याच्या कंबरेंत लाथ

मारतों आणि त्यांच्या छातीवर हा पाय ठेवितों. धनंजयाला हा डावा पाय पुरे आहे. नकुलसहदेव तर एका बुक्कीचें मोल नाहींत. धर्माची शेंडी धरायला हा एक हात पुरे आहे. आणि कृष्ण आलाच—गवळ्यांचा नायक आलाच—तर ठोकरेसरशी उडवून देतों.

द्रौपदी:—सोड ! चांडाळा, या अजिंक्य असलेल्या द्रौपदीचा हात सोड ! अन्यायानें जर मला राजसभेंत ओढत नेशील—आणि जर मझ्या हंबरड्याचा एक शब्द वीरांच्या कानांवर जाईल, तर राजसभारक्तानें—मांगा, तुझ्या रक्तानें—माखली जाईल. घमेंडीच्या गोष्टी येथें बोलतोस; पण तेथें—लागलीच तुझें तोंड फुटेल.

भानुमती:—न्या फरफटत ओढीत; फरफटत ओढीत अशी न्या की, हिचे नाकडोळे चेंदामेंदा झाले पाहिजेत. नाहीं तर ही आपल्या सुंदर मुखवट्याच्या जोरावर कौरवांना एकादा शत्रु निर्माण करायची.

दुःशासन:—छे ! हा सुंदर मुखवटा असा सुंदरच जर आमच्या अजब महालांत राहिल, तर आमचे शत्रु तो पाहून मनांतल्या मनांतच चडफुडत मरतील. शिवाय असलें सौंदर्य—ही हिरकणी—हा पाणीदार मोती—जर आम्हीं मातीला मिळविला तर ही सृष्टिसुंदरी आमच्यावर रूष्ट होईल.

द्रौपदी:—कुलांगारा, इतका उन्मत्त वनू नकोस ! न्यायाची पाठराखी शक्ति या जगांत सदैव वावरत असते, हें लक्षांत ठेऊन बोल ! मेरुपर्वताचा ताठा तुडवून टाकण्याचें सामर्थ्य ज्या शक्तीत असतें, सागराचा गर्व हरण करायला जी शक्ति समर्थ असते, भूमंडळाला भूकंपाचे धक्के देऊन जी शक्ति चळचळ कांपवीत असते, चंद्रसूर्यांना जी शक्ति गति देते, ती शक्ति—तीच परमेश्वरी शक्ति—माझे पाऊल दरबारांत पडतांच उग्रस्वरूप धारण करून कौरवांची धुळधाण उडवील !

दुःशासन:—त्याच शक्तीच्या सामर्थ्याचा मी अंत पाहणार आहे. येऊं दे—ती शक्ति येऊं दे किंवा दुसरी कोणतीहि तीहून महासामर्थ्यावान शक्ति येऊं दे; पण तुला मी असें ओढीत नेणारच !

द्रौपदी:—सोड ! मांगा, माझा हात सोड ! मी अजिता आहे.

माझा हात सोड. माझ्या संमतीवांचून मला पणाला लाविलें म्हणून मी जिकलें गेलें नाहीं. आणि नवऱ्याबरोबरच बायका जिकल्या जात नसतात म्हणूनहि मी जिकलें गेलें नाहीं. (हात सोडवून) येत नाहीं जा ! ही पांडवांची पत्नी—इंद्रप्रस्थची पट्टराणी—जिकली गेली नाहीं म्हणून येत नाहीं जा.

भानुमती:—अद्याप पट्टराणीचा तोरा मिरवितेसच का ? झोळी बगलेंत आली तरी म्हणे मी पट्टराणी आहे ! फाजील भांडकुदळ कुठली ! राणीचा तोरा आतां विसर !

द्रौपदी:—मी राणी होतें हें विसरून बोलणार नाहीं आणि मी आज राणी नसलें तरी राणी आहे असेंच मानणार ! राणीचें मोठेपण—माणिकमोत्यांच्या—हिन्यामाणकांच्या अलंकारांत गुरफटलेलें नसतें; तर शुद्ध मनाच्या पटलावर तें कोरलेलें असतें. आणि मनानें जोपर्यंत मी राणी राहणार तोपर्यंत राणी नसलें, तरी राणी होणार ! पतितांच्या उद्धारार्थ व सज्जनांच्या रक्षणार्थ आपल्या पतिराजांना धीर देण्याकरितां मी राणी होणार.

दुःशासन:—(द्रौपदीला पुन्हां ओढून) राणी व्हायचें असेल—पांडवांची राणी होणें तर आतां शक्यच राहिलें नाहीं—पण दुसऱ्या कोणा बलाढ्य वीराची जर तुला राणी व्हावयाचें असेल तर माझी अवकृपा संपादन करून ती तुझी इच्छा पूर्ण होणार नाहीं.

द्रौपदी:—हो ! हो ! तुझ्या कृपेला लाथाडून मी राणी होणार ! पांडव पुन्हां राजे होणार आणि जगांतील सर्व राण्यांना राणी कसें व्हावें हें शिकविण्याकरितां मीहि पुन्हां त्यांची राणी होणार ! (हात सोडवून घेते).

दुःशासन:—द्रौपदी, असला त्राग आतां पुन्हां चालणार नाहीं. तूं केवढाहि हंबरडा फोडलास तरी तुझी मुक्तता करायला या वेळीं कोणी समर्थ नाहीं; तूं कोठेंहि पळालीस—भूमीच्या पोटांत गेलीस, तरी पोट फाडून वर आणीन, स्वर्गांत गेलीस तरी तेथून खेंचून आणीन ! बोल ! तुला आतां कोठें आणि कोण थारा देणार तें बोल !

द्रौपदी:—मला थारा कोण देईल ? देव ! तुझा देव मला थारा देईल.

दुःशासन:—चूप ! उगीच बटवट करुं नकोस ! (द्रौपदीला पुन्हां धरतो) पुन्हां अपशब्दांचा उच्चार करशील तर तोंड फोडून टाकीन ! बटीक कुठली !

बुद्धिमती:—(प्रवेश करुन) कोणाचें तोंड फोडणार ! एका अबळेचें तोंड फोडणार ! (दुःशासनापासून द्रौपदीला सोडाविते) वीर म्हणवतां आणि स्त्रीचें तोंड फोडूं पहातां ! वीर म्हणवतांना लाज घाटली पाहिजे ! आणि कोणाचें तोंड फोडतां ? या उपकारकर्त्या साध्वांचें तोंड फोडतां ? पंधरा दिवस झाले नाहीत; जिनें आपल्या नवऱ्याकडून आपल्याला जीवदान दिलें; तिला बटीक म्हणतां ? बाइवा रे पुरुष ! अशा पुरुषाची वायको म्हणवायला मला तरी लाज वाटते !

दुःशासन:—कुणासमार, कुठें आणि कशाकरितां बोलत आहेस, याची तुला शुद्ध आहे का ?

बुद्धिमती:—चांगली शुद्ध आहे ! आपल्याप्रमाणें माझे डोळे धुंदीनें अंध झाले नाहीत.

दुःशासन:—बुद्धिमती, हा कौरवांच्या इभ्रतीचा प्रश्न आहे. आणि त्यांत तूं बोलूं नयेस ! मी म्हणतो मुकाट्यानें चालती हो येधून—चल—जा !

बुद्धिमती:—हालणार नाही ! या पतिव्रतेची येधून मुक्तता झाल्यावांचून हालणार नाही. आणि इभ्रत ! इभ्रत खोटी आहे ! नाथ, ही इभ्रत खोटी आहे ! या इभ्रतीच्या नादीं लागाल, तर आपल्या हातानें आपल्या कुळाचा नाश करुन घ्याल ! हें कुलनाशाचें पाप पांडवांनीं आपल्या माध्यावरचें सर्वस्व गमावून टाळलें आहे. पण तें आतां—कौरव कुलनाशाचें पाप—आतां कौरवांच्याच माध्यावर बसणार आहे !

द्रौपदी:—आहे ! कुलनाश कशांत आहे हें ओळखणारी एक तरी स्त्री कौरवस्त्रियांत आहे म्हणायची ! बुद्धिमती, देव तुझ्या प्रयत्नाला यश देवो !

बुद्धिमतो—वीर भृशवतां आणि खांचें तीड फोडूं पहातां !

दुःशासनः—तैं कांहीं नाहीं. असल्या पापाला न जुमानतां मी हिला ओढत नेणारच ! देव भाडवा आला तर त्यालाहि लाथ मारून ओढत नेणारच ! मग तुला लाथ मारून हिला ओढत नेईन तर मोठेंसें नवलच नाहीं !

बुद्धिमतीः—हा देव भाडवा उभा आहे. मारा याला लाथ !

दुःशासनः—नवऱ्याचा उत्साह नष्ट करणारी कुलांगार कुठली ?
(बुद्धिमतीला धरून ओढतो)

बुद्धिमतीः—नाहीं ! नाहीं ! बायका—ज्या खऱ्या पतिनिष्ठ असतात त्या नवऱ्याचा उत्साहभंग करणाऱ्या नसतात. नाथ, त्या नवऱ्याला वाईट्यासून बचावणाऱ्या व चांगल्याकडे वळवणाऱ्या असतात. म्हणून म्हणतें कीं, मरन; पण या जिवांत जीव असेपर्यंत या हस्तिनापुरांत तरी साधवीचा छळ होऊं देणार नाहीं.

दुःशासनः—चांडाळणी, मरायला तयार आहेस; तर मर मग !
(बुद्धिमतीला धरून) नरडो फोडूं; कां या सज्जावरून चौकांत खाली लोटून देऊं ?

बुद्धिमतीः—अशाहा ! आज मरणच येत असेल, तर फुकट येत नाहीं. एका पतिव्रतेच्या रक्षणार्थ मला मरण येत आहे. कारवांचा—पतीच्या कुळाचा—नाश टाळण्याकरितां मला मरण येत आहे. आणि तेंहि प्राणापेक्षां प्रिय असलेल्या पतीच्या हातानें ! अजलें आनंदाचें मरण कोणच्या स्त्रीच्या दैवीं लिहीलें असतें ! ध्या जीव, मी म्हणते ध्या जीव ! नरडो दावायला हात धजत नाहींत ? मग या कठड्यावर उभी राहूं ?
(उभी राहते) ही पहा मी येथें आहे ! अगशीं निश्चिन उभी आहे ! छाती होत असेल तर लोटून द्या. नाहींतर या मझापतिव्रतेकडे पाहून पाय मागें ध्या ! ध्या मागें पाय !

दुःशासनः—तूं मला भीति घालूं पाहतेस; पण मी तुला खरोखरच लोटून देईन.

बुद्धिमतीः—आपल्या हातून सतीछळाचें पाय घडायचें नसेल आणि

कौरवकुल मरायचें नसेल; तर मला लोटायला आपलें पाऊलच पुढें पडणार नाहीं !

दुःशासनः—“ पाऊल पुढें पडणार नाहीं ! ” घे तर मग फाजील बडबडीचें प्रायश्चित्त. (लोटतो). मर ! खुशाल चडफडत मर !

द्रौपदीः—गेली ! एक सती उगीच प्राणाला मुकली ! माझ्याकरिता बुद्धिमती प्राणाला मुकली ! (मूर्च्छा येऊन पडते).

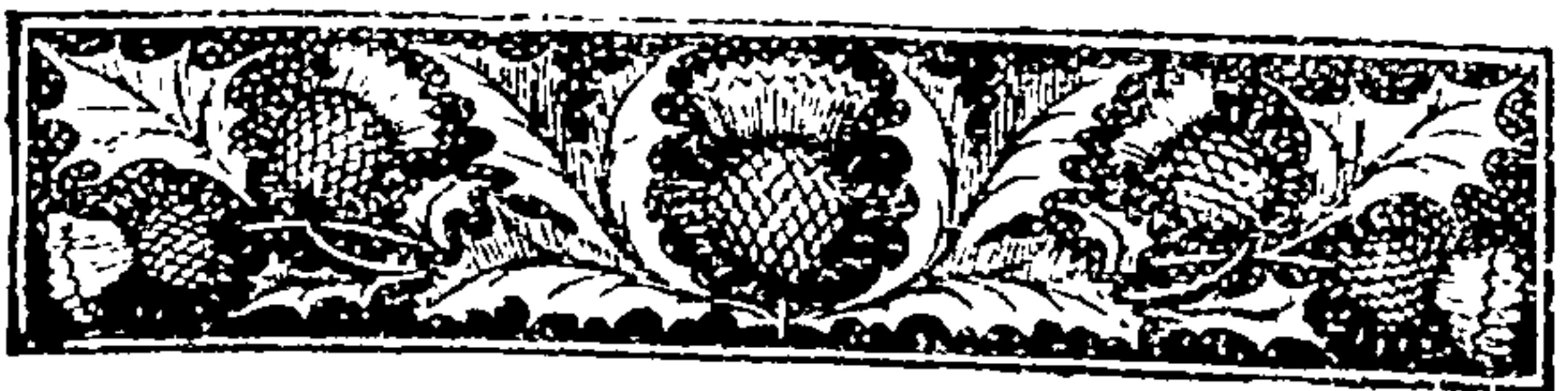
भानुमतीः—ती मेली म्हणून हिला मूर्च्छा येण्याचें काय कारण ? फुलांतली फुलराणीच की नाहीं ! रमणी, मेलीला तूं लाथ मारून उठीव ! मार लाथ ! अशी—अशी—अशी लाथ मार ! (रमणीकडून लाथा मारविते) सोंगाडी कुठली ?

दुःशासनः—चल ऊठ ! नाहीं तर बसेल लाथ पुन्हां ! (हात धरून द्रौपदीला उठवितो).

द्रौपदीः—दास्य वांट्याला आलें म्हणजे दासीच्या देखील लाथा बसतात—दासीच्या देखील लाथा बसतात ! निर्दया ! खाटका ! एका स्त्रीचा प्राण घेतलास आणि आपला मरणकाल जबळ ओढलास; ठीक केलेंस !

(पडदा पडतो.)

अंक ३ रा समाप्त.

अंक चवथा

—:०:—

हस्तिनापुरच्या राजसभेचा एक भाग

—:०:—

(दुर्योधन व शकुनी बोलत प्रवेश करितात.)

सभासदः—(पडद्यांतून) धिक्कार असो ! राजा धृतराष्ट्रा, तुला धिक्कार असो !

दुर्योधनः—एकलें का ? दुःशासन द्रौपदीला आणायला गेल्यापासून ही राजसभा आपला असा उघड उघड धिक्कार करूं लागली आहे. मामा, पाहिजे तर तुम्हीं मला मित्रा म्हणा—पण या लोकांच्या धिक्कारांत मला आपल्या नाशार्ची चिन्हें स्पष्ट दिसत आहेत.

शकुनीः—काय—बोलतोस तरी काय हें तूं ? (स्वगत) आपल्या मरणाचें मर्मस्थान याला ओळखितां येतें; पण त्यावर याचा पूर्ण विश्वास नाही. आणि त्याचाच तर मला फायदा घ्यायचा आहे !

दुर्योधनः—मामा, द्रौपदीला राजसभेंत आणण्याचा हट्ट आपण सोडूनच द्यावा.

शकुनीः—छे ! मोठी भयंकर चूक होईल.

दुर्योधनः—कसली चूक ? द्रौपदीसह पांडव आपण टाकलेल्या दास्याच्या फांसांत अडकलेच आहेत. तेव्हां सूड घ्यायचा, तर दास्य अंगांत भिनल्यावर—पण कांहीं काळ मध्यें गेल्यावांथून दास्याच्या विपाला अमृताचें पूट चढत नाही, म्हणून कांहीं काळ मध्यें गेल्यावरच सूड घ्यावा. लोकांच्या न कळत जर लोकप्रिय शत्रु नाहीसा केला; तर दुसरा शत्रु निर्माण होण्याची भीति समूळ नष्ट होईल.

शकुनीः—(हांसून) आतांपर्यंत जें आपण केलें तेंच मुळीं लोकांच्या धिक्काराला योग्य असें झालें. या धिक्कारानेंच शत्रु पुष्ट हाऊ लागला आहे. आतां जर धिक्काराचें मूळ असलेले पांडव कोणत्याहि सबबीवर

अधिक काळ जिवंत ठेविले; तर त्यांचे बल कमी न होतां उलट अधिकच वाढेल. चतुर राजकारणी पुरुषांचे कर्तव्य हेच की, शत्रूंचे बळ वाढते न वाढते तोंच त्यांच्या मुळावर कुन्हाड घालायची. याकरितांच द्रौपदीला राजसभेत आणायची व तिचा छळ करायचा. त्याशिवाय शत्रूंचे सामर्थ्य आणखी कुठे आहे व त्याला पाठिंबा देणारी शक्ति कुठे वाढीला लागली आहे हे कळायला मार्ग नाही. हा शत्रु त्यांच्या पाठिंब्यासह आज जसा आपल्याला नष्ट करता येईल तसा उद्यां येणार नाही हे लक्षांत ठेव ! अरे, उद्यां तर उलट आपल्याच नरडीला शत्रूंचे नख लागेल.

दुर्योधनः—तुमच्याच विचारांत अधिक तथ्य दिसते !

शकुनीः—दिसते काय—आहेच ! (स्वगत) द्रौपदीचा छळ होतांना धर्म जर कोपला; तर सारे कौरव आजच्या आज मरतील हे कुठे या वेड्याला कळते !

दुर्योधनः—पण मामा, एक भीति आहे. आपण जे करितों ते न्याय—धर्माला अनुसरूनच करितों असें भासवीत गेल्यानें कदाचित कांहीं भाबडे आपल्यालाच पाठिंबा देतील.—पण हातारा ऐन प्रसंगा दगा न देवो म्हणजे झाले !

शकुनीः—धृतराष्ट्राची भिती बाळगायला कारणच नाही. अरे, कितीहि झाले तरी तुम्ही एका रक्ताचे. तेव्हां तुझ्या जिवाला अपाय होईल, असें तो कांहीच करायचा नाही.

दुर्योधनः—अगदीच दगा देईल असें मानायला आजपर्यंत कारणहि घडले नाही खरे !

शकुनीः—मग उगीच शंका कुशंका काढीत बसतोस ? अरे, धैर्य जे देते ते दैव देत नाही.

दुर्योधनः—(हांसून) होय खरे आहे. शिवाय डाव उलटलाच तर मामा, अगोदर तुमच्याच जिवावर उलटायचा. कारण आंत बाहेर—सर्व तऱ्हेनें हा प्रसंग तुम्हीच आणला अशी सर्व राजसभेची समजूत आहे.

शकुनीः—तुझ्या सुखाकरितां मी माझ्या जांवाची मुळाच पव
करित नाहो. पण तो पहा दुःशासन द्रौपदीला घेऊन जवळच आला.

दुर्योधनः—(द्रौपदीकडे पाहून) मामा, राजसूय यज्ञाचं प्रसंगी
ही जर अशीच रडवी दिसली असती तर आजचा प्रसंग आजच उभा
राहिला नसता.

शकुनीः—(स्वगत) पण त्या बरोबरच तुझे मरणहि लांबणीवर
पडलें अमृतं !

दुर्योधनः—हिच्या हांसण्या चेहऱ्यांत जितका माझा उद्देग सांठविला
आहे, तितकाच हिच्या रडण्या चेहऱ्यांत माझा आनंद सांठविला आहे.

पद—हिंडोल; त्रिताल.

रुदाने चंद्रकला । कशि धरी मुखि सखि ।

अजि सुख-सुधा देते मनाला ॥ धृ० ॥ या मृग-नयनीं काय

जलस्वरूपिं अशा सुधा धारा । भ्रमर पाना ॥ १ ॥

(पडदा वर जातो.)

(दुर्योधन शकुनीच्या खांद्यावर हात ठेवून द्रौपदीकडे पहात उभा असतो.)

द्रौपदीः—(पडद्यांतून) हे ब्रह्मांडाच्या नायका । चराचराच्या टिळ-
का । संकटांना अनाथाच्या रक्षका । तूंचि मज आसगण साथरा ॥ १ ॥

दुःशासनः—(ओढीत आणून) चल हो अशी पुढें आणि येथें उभी
रहा ! पाहिल्यानें या पांडवाकडे दृष्टि फेंक—या सुतकी चित्राकडे प्रथम पहा आणि
नंतर ही आनंदाची मूर्तिमंत बालकी देवमूर्ति म्हणून कौरवाकडे पहा !
या दोन चित्रांत तुलना करून कोणतें रमणीय दिसतें तें आपल्या मनाशीं
ठरीव.

द्रौपदीः—(पुन्हां ' ब्रह्मांडाच्या नायका' म्हणून आळवते)

दुःशासनः—द्रौपदी, स्वयंवराचे वेळीं तूं अल्लड होतीस. नुकत्याच
उगवलेल्या तारुण्य-रश्मानें तुझे डोळे दिपले होते म्हणून तुझ्या डोळ्यांना
तुझ्या चराचर तिळकाची कौरवांच्या रूपानें नटलेली मगुण मूर्ति त्या वेळीं
तुला दिसली नाहीं; पण आतां ती नीट डोळे उघडून पहा.

द्रौपदी:—देवग्राहणहो ! वयोवृद्ध न्यायदाते सज्जन हो ! मी इंद्रप्रस्थची पट्टराणी, राजा द्रुपदाची कुमारी, द्वारकाधिशची—त्या पुराणोत्तमाची धर्मभगिनी—मी द्रौपदी तुम्हाला दोन्ही हात जोडून नमस्कार करतें व न्यायाकरितां पदर पसरतें. मी 'जिता कीं अजिता' बोला हो !

दुःशासन:—न्यायाची अपेक्षा तरी सुखाकरितांच ना ? पण तुला सुख व्हावें म्हणून तर या राजसभेंत आणली. कौरवांचें दास्य पत्कर, सुखाला तोटा नाहीं. पट्टराणी म्हणून मिरविण्यांत जें सुख मिळालें नसेल, तें सुख तुला कौरवांच्या दास्यांत मिळेल. न्यायाची याचना मग कशाला ?

दुर्योधन:—शाबास दुःशासना ! दासाविपर्याचा हा तुझा आदर पाहून परंपरागत धर्माची पाठीराखी असलेली ही हस्तिनापूरची राजसभा तुला धन्यवाद देत आहे.

द्रौपदी:—धृतराष्ट्र मामंजी, सुखाची कल्पना जो तो आपल्या मनानें व बुद्धीनें ठरवीत असतो. दुसऱ्याचें मन व बुद्धि मारून स्वतःच्या आवडीनें निवडलेल्या सुखाची कल्पना जे दुसऱ्यावर लाश्तात ते सुखाची दानत कशी करतात ? ते धर्माचें पालन कसें करतात ? मामंजी, ते पापाला कवटाळतात व धर्माला तुडावित्त ! पापाला कवटाळणें व धर्माला तुडाविणें हाच हस्तिनापूरचा परंपरागत धर्म काय ? देवपुरुष हो, हा चोरांचा धर्मच हस्तिनापूरचा धर्म काय ?

दुर्योधन:—दिलेल्या सवलतीचा फायदा असलीं बोलणीं बोलून ध्यायचा असेल तर दयेला निष्ठुरतेचा रुद्रावतार धारण करावा लागेल. लोकांच्या मनांतील सिंहासनाची भक्ति अढळ ठेवण्याकरितां प्रसंगी दयेला रुद्रावताराचें स्वरूप देणें हा राजपुरुषाला स्विकारावा लागणारा धर्म होय.

द्रौपदी:—मामंजी, जे दास असतात तेच दयेला कृतज्ञ असतात. मी जिकल्येंच गेले नाहीं, मग दयेची अपेक्षा कशाला करूं ? पंडित हो, मला न्याय पाहिजे. बोला हो ! मी 'जिता कीं अजिता ?'

दुःशासन:—द्रौपदी, आनंदानें राजा दुर्योधनाचें दास्य कबूल करणें हाच न्याय ! राजमुगटाला मुकलेला, दास्याला जन्मभर चिकटलेला, बायकोचें रक्षण करायला दुर्बल ठरलेला, हा धर्म कोणाकडे आणि हस्तिनापूर

आणि इंद्रप्रस्थ या दोन संयुक्त साम्राज्यांची सूत्रं चाळविणारा हा महाबलाढ्य राजा दुर्योधन कोणीकडे ! हा शैलशिखरावर डुलणारा तर हा गुलामगिरीत लोळणारा !

द्रौपदी:—नरकांतले किडे स्वर्गाला चढले तरी ते नरकांतच ! नुसत्या स्थलांतराने माकडाचा माणूस होत नाही. पण धर्माचा हिरा दुर्धर परिस्थितीच्या उकिरड्यावर पडला काय किंवा वैभवाच्या कोंदणांत असला काय तरी हिरा तो हिराच !

दुःशासन:—बलाबलाचा विचार न करतां, जिंकली गेलेली दासी आहेस, याची जाणीव न ठेवतां घमेंडखोरपणाचें भाषण जर करशील तर आजपर्यंत पांवांची रखेली होतीस पण यानंतर शंभरांची रखेली म्हणून मिरवावें लागेल.

भीम:—पांडवपत्नीला रखेली करूं पाहणाऱ्या मानवांतील पिशाचा ! पांडव दुर्बल झाले, त्यांना मानापमान उरला नाही, ते आपल्या बायकोचें रक्षण करायलाहि समर्थ नाहीत अशा समजुतीनें जर उन्मत्त बनला असशील तर ही भीमाची गदा तुझें मस्तक विदीर्ण केल्यावांचून स्वस्थ बसणार नाही.

कौरव:—अधर्म ! अधर्म ! अधर्म !

भीम:—हा अधर्म आहे, असें तुमच्यावांचून दुसरा कोणता अधर्माधम म्हणणार आहे ? अधर्माला प्रसंगी अधर्मानेंच ठेंचणें हा ज्ञात्यांचाच धर्म होय.

दुर्योधन:—सभासद हो, भीमानें हातांत गदा घेतली—धर्माज्ञा मोडली शस्त्रास्त्रांसह पांडव आम्ही जिंकले असतां, भीमानें हातांत गदा घेणें म्हणजे धर्माला झुगारणें नव्हे काय ? भीमा, म्हण, हा धर्म आमचा कोणी नव्हे असें तरी म्हण !

भीम:—हा धर्म जर आमचा कोणी नसता तर देवी द्रौपदी राजसभेंत आणण्यापूर्वीच शंभर कौरवांची हाडे चुरा झालीं असती. म्हणें हातांत गदा घेतली. ही फेंकली गदा ! गदोशिवाय देखील तुम्हां अंगळ्यांच्या माना मोडतां येतील !

दुर्योधनः—धर्मा, द्यूताचा शेवट जर युद्धांत करायचा असेल तर आमची तयारी आहे. सभासद हो, पांडवांनी कौरवांविरुद्ध युद्ध पुकारलें आहे. आत्मसंरक्षणार्थ कौरवांनाहि युद्ध पुकारणें भाग आहे. वीर हो, शस्त्रास्त्रांनी सज्ज होऊन रथारूढ व्हा ! रणभेरी वाजवून सारें नभोमंडळ दुमदुमूं द्या. कौरवसिंहासनाचा—हस्तिनापूरच्या राजघराण्याचा जयजयकार बोला !

धर्मः—भीमा, शांत हो ! तुला माझी शपथ आहे, शांत हो ! या धर्मसभेत न्यायधर्माचे पुरस्कर्ते असे ज्ञाते वडील बसले आहेत. तेव्हां देवीचा रक्षणाची जबाबदारी आजच्या निःशस्त्र झालेल्या पांडवावर नसून या सर्व वडिलांवर आहे. संतापाच्या भरांत आततायीपणाचा अंगिकार करून कुलक्षय करणारें युद्ध पांडवांनी सुरू केलें असा शब्द या थोरांच्या तोंडून निवृं नये म्हणून शांत रहा !

भीमः—सर्वस्वाची हानी झाली तरी वाईट वाटलें नाहीं. पण पंडूच्या मुलांना आपल्या वायकोचें रक्षण करायला दुसऱ्यावर विसंबून राहण्याचा प्रसंग आला ! हरहर ! ही आमची नालायकी पाहून जगांतला कोणता वीर आम्हांला नालायक म्हणून हासणार नाहीं ? अरेरे ! डोळे असून जें पाहूं नये तें पहायचें; आणि कान असून जें ऐकूं नये तें ऐकायचें ! हें खडतर व्रत, दादा ! आपल्यावांचून दुसऱ्याला साहायचें नाहीं.

धर्मः—सत्याची चाड बाळगणाऱ्यांनी जें पाहूं नये तें पाहिलें पाहिजे व जें ऐकूं नये तें ऐकलें पाहिजे. म्हणूनच म्हणतो की, शांत रहा !

शकुनीः—दोन्ही पक्षांनी शांत राहून युद्धाचा प्रसंग टाळणें यांतच खरें हित आहे. (स्वगत) अत्राप धर्म उगमगत नाहीं अं !

दुर्योधनः—कोणत्याहि कारणानें कौरवपांडवांत युद्ध लागावें अशी आमची कोणाचीच इच्छा नाहीं. द्यूतांत सर्वस्व गेलें म्हणून धर्माला वाईट वाटत असेल तर त्यानें परत मगावें आम्ही द्यायला तयार आहों.

धर्मः—दुर्योधना, याबद्दल मी तुला फार ऋणी आहे. पण भगवंतानें गेलेलें राजवैभव दान मागून मिळविण्याची दुर्बुद्धि—क्षात्र कुलाला

कलंकित करणारी ती पापी वासना—माझ्यांत व माझ्या बंधूंत निमार्ण करूं नये.

दुःशासनः—भीमा, हे धर्माचे शब्द तुला मानलेच पाहिजेत. द्रौपदी, ही पतीची आज्ञा तूं ऐकलीच पाहिजे. द्यूतांत तुमचा पराभव करून आम्हीं तुम्हांला जिंकलें आहे. तुमच्या सर्वस्वाचे आम्ही आतां स्वामी आहों. तुमच्या शरिरावर तशीच मनावर सुद्धां आमची सत्ता प्रस्थापित झाली आहे. आमची आवडनिवड तीच तुमची आवड निवड असली पाहिजे. पण द्रौपदी, तूं अबला म्हणून तुला सवड देतो कीं, शंभरांपैकी कोणाची दासी होऊन मिरवायला तूं तयार आहेस ?

द्रौपदीः—सज्जन हो ! बोला ! नवरे जिंकले गेले म्हणजे त्यांच्या बायकाहि जिंकल्या जातात, असा न्याय कुठें आहे ? आणि पत्नीच्या संमतीवांचून तिचा पण लावणें आणि जिंकण्यांनीं तो जिंकणें म्हणजे स्त्रीजातीच्या स्वातंत्र्यधर्मावर घाला घालणें नव्हे काय ? अहो, पिता-मह भीष्म, बोला ! गुरु द्रोणाचार्य, बोला ! तुम्हां सर्व ज्ञात्यांसमोर ही एक अबला दीनवाणीनें हंबरडा फोडीत न्यायाचा एकच शब्द मिळावा म्हणून याचना करीत आहे. अरे रे ! जिनें न्याय देण्याकरितां हात पुढें करावा तिनेंच न्यायाचें दान घेण्याकरितां हात पुढें करावा काय ?

दुःशासनः—उत्तर एकच कीं, तूं जिंकली गेलीस ! कशी जिंकली गेलीस ? उत्तर हेंच कीं, तूं जिंकली गेलीस ! प्रश्न कसाहि कर आणि कितीहि कर ! त्या सर्वांना उत्तर एकच कीं, तूं जिंकली गेलीस ! तूं जिंकली गेलीस हा न्याय झाला आणि न्याय हाच कीं, तूं जिंकली गेलीस ! द्रौपदी, असें असूनहि जर तुला न्याय पाहिजेच असेल तर तुझें संरक्षण करायला नालायक ठरलेल्या पांडवांना हांस ! रडूं नकोस; पांडवांना हांस !

दुर्योधनः—होय. पांडवांना हांस ! पण मी म्हणतो तूं रडूंहि नये व हांसूहि नये !

द्रौपदीः—देवा ! रडूंहि नये व हांसूहि नये !

दुःशासनः—नाही फक्त पांडवांनाच हांस !

द्रौपदी:—आ ! या दीन गाईला एका शब्दाची भिक्षा चा !

दुःशासन:—रडून रडून डेळे कोरडे पडूं देत ! वेळून वेळून तोंड थकूं दे ! याचना करून करून निराश हो ! पण हें लक्षांत ठेव की, शेवटी तरी कौरवांची कास धरल्यावांथून तुला सोय नाही.

द्रौपदी:—धृतराष्ट्र मामंजी, या सिंहासनाची धर्मशालनाची कीर्ति कायम राखणाकरितां एकच शब्द बोला ! पितामह, अहो आचार्य, अहो विदुर मामंजी, बोला हो, एकच शब्द बोला ! मी ' जिता की अजिता ' बोला ! एका शब्दाकरितां इतके निष्ठुर बनूं नका ! अन्नाचे मारलेले होऊन सत्य चोरून ठेवूं नका ! अन्नाचा मार शरिराला; सदसद्विवेक बुद्धीला नाही बरं ! अन्नानें शरीर वाढतें व तें त्यानेंच पोसलें जातें; पण बुद्धीची वाढ सत्यानें होते व ती सत्यानेंच पोसली जाते. शरिराबरोबरच ज्यांची बुद्धिहि अन्नानेंच पोसली गेली असें संवक ज्या धन्याला लाघतात, तो धनी व ते त्याचे संवक किर्तीच्या मंदिरावरून ढांसळून शरिरासह व वैभवासह लागलीच रसातळाला जातात.

दुःशासन:—द्रौपदी, या त्राशाचा जितका संताप येतो, तितकेंच हांसूही येतें.

द्रौपदी:—पण मी याचना देवग्राहणांची करतें, तुझी करीत नाही. मला शब्द हवा पण तो तुझ्याकडून कधीच नको; या सज्जनांकडून हवा !

विदुर:—धृतराष्ट्रा, आतां या द्यूताचा भाणखो किती अंत पाहणार ! दिसतो हा सहज करमणूकीचा परिणाम काय ? द्यूताचा परिणाम जर वाईट होईल तर आपल्याला निवारण करतां येईल असें जें म्हणाला होतास तें आतां शक्य कर पाहूं ! हें द्वास्तिनापूरचें सिंहासन न्याय-धर्माचें परिपालन करणारें म्हणून जगांतील मांडभोठ्या सामर्थ्यवान सम्राटांनां सुद्धां देवाचें पवित्र सिंहासन समजून नमस्काराला पात्र मानलें; पण त्याचा तो देवपणा जाऊन त्याचें मूळ आसुरीवृत्तीत आहे असा ध्वनी निर्जिवांतून सुद्धां बाहेर पडण्याची वेळ आली आहे; तरी या द्यूताचा परिणाम टाळणें तुला दुर्धर झालें ना ? आतां एक तर पुत्रांची

अशा सोड किंवा हातांतील राजदंड तरी मोड ! या दोहोची अपेक्षा करशील तर दोन्हीलाहि मुकशील ! कारण राजदंडाविपर्यी आसुरीभाव उत्पन्न होणें म्हणजे त्याचे तुकडे करणारा शत्रूच उत्पन्न होणें होय.

शकुनीः—(स्वगत) त्याकरितांच तर हा या बुद्धीनें डाव मांडला आहे.

धृतराष्ट्रः—काय करावें याचाच तर मी विचार करीत आहे. पण माझ्या पूर्वजांच्या सिंहासनाला कलंक लागेल असें मी कांहींच होऊं देणार नाही.

विदुरः—मग पुत्रप्रेमाला क्षणभर दूर लोट, ते रूष्ट झाले तरी फिकीर करूं नकोस ! आणि द्रौपदीसह पांडवांना मुक्त कर !

दुर्योधनः—काका, मुकाश्यानें राजसभेत बसायचें असेल तर बसाः नाही तर एकदम चालते व्हा. तुमच्या बरळण्यानें हें सिंहासन आसुरी-वृत्तीचें म्हणून भासण्याचा संभव आहे असें मी वारंवार तुम्हांला निश्चून सांगितलें होतें. पण राजकारणांत त्याच त्या गोष्टी पुन्हां पुन्हां बोलणें भाग आहे म्हणून म्हणतो कीं, चकार शब्द न उच्चारतां बसायचें असेल तर बसा नाही तर चालते व्हा !

विदुरः—छे ! कांहीं झालें तरी या सिंहासनाचा हा एकनिष्ठ भक्त विदुर येथून—या सिंहासनाजवळून तिळभरहि हालणार नाही. आणि या अंतःकरणांत सिंहासनाची शुद्ध भक्तीच जागृत आहे असा जोपर्यंत मला विश्वास वाटतो, तोपर्यंत प्रत्यक्ष स्वामीच्या रूष्टेला सुद्धां हा भिणार नाही. तेव्हां मानेवर तरवार ठेविली तरी ताठ मानेनेंच ही जीभ अखेरपर्यंत स्वामिभक्तीचाच उच्चार करणार !

दुःशासनः—थेरड्या, बेगड्या स्वामिभक्तीचा पुन्हां उच्चार तर कर कीं, लागलीच आमच्या तरवारी म्यानांतून बाहेर पडतील.

विदुरः—या शरिराचे जरी तुझ्या तरवारीनें तुकडे झाले तरी या सिंहासनाच्या कल्याणाकरितां माझ्या शरिराचे ते निर्जांव तुकडेसुद्धां या प्रसंगी तुम्हां कौरवांचा धिक्कारच करतील. तुझी तरवार माझ्या जिभेवर आहे हें समजूनच मुळीं मी बोलत आहे. मग तरवारीची भीति कुणाला

घालतोस ! दुर्योधना, न्यायाचा चाहता म्हणून टेंभा मिरवितोस, पण जग कांहीं आंधळें नाहीं. माझे शब्द सिंहासनाच्या कल्याणाकरितां आहेत; पण तुमची कृती मात्र तुमच्या व सिंहासनाच्या नाशाकरितां आहे.

दुर्योधनः—पांडवांचा नाश होऊं नये म्हणून आम्हांला आमच्या नाशाची भीति घालतोस काय ? आमच्या नाशाची वेळ आलीच तर आमचं आम्हीं पाहून घेऊं. त्याची काळजी तुला नको.

विदुरः—मला पांडवांचेंच जर हित करायचें असतें तर जुगाराचें पाचारण नाकारून धृतराष्ट्राची आज्ञाच धर्माला अमान्य करायला लावलें असतें. आणि खरोखरच जर तसें झालें असतें तर पांडवांवर आजचा दुर्घर प्रसंगहि आला नसता. पण धर्मासारख्या प्रबल सम्राटानें हस्तिनापुराविषयीं अविश्वास प्रगट करण्यांत या पवित्र सिंहासनाची अब्रू कमी झाली असती; म्हणून या चांडाळानें त्या पुण्यपुरुषाला, द्रौपदी व भीम नको नको म्हणत असतां, जुगाराचें पाचारण स्वीकारायला लावलें. व या धर्मानें देखील वाडिलांकरितां—वाडिलांच्या सिंहासनाकरितां—मोठ्या आनंदानें जुगाराचा स्वीकार केला. पांडव आणि कौरव या दोघांच्याहि जीवितांपेक्षां मला जर कोणती गोष्ट अधिक प्रिय असेल तर ती या धर्मशील सिंहासनाची अब्रू ! पण तुम्हीं तिला कलंकित करण्याचा प्रयत्न शेवटीं केलाच !

धृतराष्ट्रः—तुम्हीं दोघेहि शांत रहा पाहूं ! द्रौपदी—

द्रौपदीः—थांबलां कां—बोला मामंजी ! बोला हो ! लवकर बोला.

धृतराष्ट्रः—बाई, थोडा धीर धर ! शांत रहा ! सर्व गोष्टींचा मी लवकरच निर्णय लावतो.

द्रौपदीः—धीर धरूं ! शांत राहूं ! मामंजी, माणसाच्या शांतिला आणि धीराला कांहीं तरी मर्यादा असते ना ? वरून आकाश कोसळलें, पायाखालची भूमी दुभंग झाली, तरी धीर धरूं व शांत राहूं ! का जुलूम करणाऱ्यांनीं जुलूम करावा व सहन करणाऱ्यांनीं सहन करावा असेंच आपलें मत आहे ! मामंजी, आपल्या डोक्यावर राजमुगुट आहे,

हातांत राजदंड आहे, तेव्हां धीराचा व शांतीचा उपदेश आपल्या सुखांतून बाहेर पडतो पण जुलुम सहन करणाऱ्यांच्या स्थितीत येऊन पहा आणि नंतर धीराच्या व शांतीच्या गोष्टी बोला. जुलमाचें वीष दिवसाचा आणि रात्रीचा विचार न करितां सारखें चढत असतां धीर कसा धरायचा ?

धृतराष्ट्रः—न्यायनिर्णयाचें काम या विकट प्रसंगी भीष्म-द्रोणादि मंडळाकडेच मी सोंपवितों.

द्रौपदीः—बोला हो, जाते, बोला हो ! बोलके मुके बनले, खरें खोटें ठरलें, सज्जन दुर्जन झाले, सजीव निर्जीव झाले आणि न्याय निष्ठुर झाला असें जगानें म्हणूं नये म्हणून तरी बोला हो ! आपल्या सुखांतून एकच शब्द बाहेर पडावा म्हणून ही राजा धर्माची दासी गुडघे टेंकून, पदर पसरून भ्रूये धाय रडत न्यायाचा एकच शब्द मागत आहे.

पद—कवाली; केरवा.

करुणा हो माझी पाया । बुध राज न्याय बोला ।

बोला हो धर्म बोला ॥ धृ० ॥ तुटली कां सारी माया ।

मज आज न्याय बोला । बोला न्याय बोला ॥ १ ॥

भीष्मः—वाई, काय बोलावें व कसें बोलावें ? खरें बोलावें तरी पापच व खोटें बोलावें तरी पापच ?

द्रौपदीः—हर हर ! वाऱ्याची झुळूक आली; फुलानें फुललेलें वकुळीचें झाड हाललें; भूदेवीवर त्या नाजूक फुलांचा वर्षाव झालेला दिसला; मोठ्या आशेनें ती फुलें वेंचायला गेलें आणि हातांत हे कांटे आले !

दुःशासनः—शेवटीं याचना करून करून थकलीस ? पण तुझ्या सुखाकरितां म्हणून एकच साधा प्रश्न तुझ्यापुढें ठेवितों. हा धर्म तुझा कोणी नव्हे व मी त्याची कोणी नव्हे एवढेंच म्हण ! असें म्हणतांना आरंभो थोडें वाईट वाटेल; पण कांठ्यांच्या वेदना त्रोटानीं सहन केल्या-वांचून हातांत गुलाबाचें फूल यायचें नाहीं. मन थोडें निष्ठुर करून हा धर्म माझा कोणीच नव्हे असें म्हण !

द्रौपदीः—अरे, या शरिरांत प्राण असेपर्यंत यानें धर्माची सत्ता मान्य

केली तर त्यांत मोठेंसैं नवल नाहीं. पण बोलण्याची शक्ति नष्ट झाली, शरिरांतील हंस निघून गेला, तरी या द्रौपदीची ही काया—तिला लागलेल्या अग्नीच्या रूपानें ' माझ्यावर धर्मराजाचीच सत्ता ' म्हणून साऱ्या सजीव—निर्जीव जगाला सांगत सुटेल. या कायेची झालेली धूळ वायू-बरोबर जिकडे जिकडे जाईल तिकडे तिकडे ' ही राजा धर्माची लहानशी दासी ' असाच टाहो फोडील. इतकेंच काय; पण ही काया जिथें चितेवर पडेल तिथें जर कालांतरानें सुगंधित फुलें आली तर ती आरल्या सुंदर परिमलानें विश्वांतील साऱ्या अणुरेणूंना धर्मगुणांचेंच यशोगायन मोठ्या प्रेमानें ऐकवतील.

दुःशासनः—मग शंभरांपैकी कोणी पसंत कर.

द्रौपदीः—अरे, खवळलेल्या सिंहिणीच्यापुढें जर कोल्हा उभा केला तर त्याची मान तिच्या दाढेंत जाते. धृतराष्ट्र मामंजी आणि ज्ञाते हो, पाडवांना दास्य आलें, ते शस्त्राला मुकले, त्यांच्या सत्वशील धर्माला व तेजस्वी पराक्रमाला खग्रास लागलें, तेव्हां द्रौपदीचें रक्षण कोणीच करणार नाहीं अशा घमैंडीनें जर तुम्ही हा चमत्कार पहात स्वस्थ बसलां असाल तर हें लक्षांत ठेवा कीं, ज्या जिवावर अन्यायानें जुलूम होतो त्या जिवांतील परमेश्वरी अंश जुलमानें वाढीला लागत असतो व त्याची पूर्ण वाढ होतांच जुलुमाची पाळेंमुळें तो खणून काढतो. तेजोनारायण रजनीच्या मध्यकाळीच डोकावूं लागतो ही निसर्गाची शिकवण विसरूं नका.

दुःशासनः—पण तोच दिनमागे माध्यान होतांच पळ काढायला सुरवात करतो हेंहि विसरूं नकोस.

द्रौपदीः—छे ! त्या तेजोमणीला उदय नाहीं व अस्तहि नाहीं. पारी काळोख जेव्हां धुमाकूळ घालतो तेव्हां तो उदय पावलेला दिसतो. पण त्या अधमाचा सत्यानाश झाल्यावर थकलेल्या शरिराला सृष्टिदेवीकडून सत्कार मिळावा म्हणून विश्रांतिगृहाकडे जात असलेला दिसतो. पितामह, निर्वाणाची विनवणी म्हणून म्हणतें कीं, तुम्ही तरी निदान बोलाच !

भीष्मः—बोलायचें म्हणून बोलतों कीं, जी पतीची गर्ती तीच सतीची गती !

कौरवः—झाला न्याय ! पांडवांबरोबरच द्रौपदी जिकली गेली.

दुःशासनः—द्रौपदी, प्रश्नाचा निकाल लागला, तूं आमची दासी झालीस. ज्या थोर पुरुषाच्या वाणीवर तुझा विश्वास—तुझ्या धर्माचा विश्वास—सगळ्या जगाला जी वाणी आदरणीय, ती वाणी बोलली कीं, तूं जिता आहेस.

द्रौपदीः—पितामह, पति ज्या स्थितीत असतील—मग ते झोंपडीत असोत वा राजवाड्यांत असोत—ते राजमुगुट्यानें भूषित झालेले असोत वा दारिद्र्यानें पिडलेले असोत—त्यांचे स्थितीत, त्यांच्याच सन्निध पत्नीनें असणें हा धर्म मला मान्य आहे. पण पतीनें दुसऱ्याचें दास्य पत्करलें म्हणून पत्नीनेंही पत्करावें असा धर्म कोठें आहे ? पत्नी ही फक्त आपल्या पतीची दासी असते.

दुर्योधनः—सभासद हो ! द्रौपदी आम्ही जिकली असें सत्यवचनी पितामह भीष्मांची वाणीसुद्धां सांगत आहे. आमचें कृत्य अन्यायाचें होतें असा संशय जर कोणाच्या मनांत उत्पन्न झाला असेल, तर त्यानें तो काढून टाकवा.

विकर्णः—हा थोर पुरुषाच्या वाणीचा विपर्यास आहे. पांडवांबरोबरच पांडवपत्नी द्रौपदी जिकली गेली, असा भीष्मवाणीचा मुळीच अर्थ नाही. कोणी स्पष्ट बोलो वा न बोलो पण हा एक कौरव विकर्ण सती द्रौपदी जिकली गेली नाही; असें स्पष्टपणें जाहीर करायला तयार आहे.

दुर्योधनः—तुझ्यासारख्या पोराला या ज्ञानवृद्धांच्या राजसभेंत बोलण्याचा अधिकार नाही. दीडदिवसांचे शेंबडें पोर आणि म्हणे पांचाली जिकली गेली नाही. आम्ही म्हणतो जिकली गेली !

शकुनीः—पतीनें हिला पणाला लावलें व तो पण आम्ही जिकला म्हणून ती जिकली गेली. नवरे जिकले गेले तरी बायकोवरील त्यांचा ताबा नाहीसा होत नाही, असाच भीष्मवाणीचा अर्थ आहे.

दुर्योधनः—अरे, ही जर साध्वी असती, तर पतीनें लावलेला पण

नाकारून पतिभाशेला हिनें झिडकारलेंच नसतें. सती देवी तारामती ! पतीनें विक्री केली आणि तिनें आनंदानें मान्य केली.

विकर्णः—पण देवी तारामतीच्या संमतीवांचून राजा हरिश्चंद्रानें तिची विक्री केली नाही हें लक्षांत ठेवा ! तसा प्रकार येंथें झाला आहे काय ? बोला; मामा, द्या उत्तर !

शकुनीः—(स्वगत) कौरवकृत्याचा स्फोट याच तत्वावर मला करायचा होता.

विकर्णः—पतीच्या सत्वाकरितां खरी पतिव्रता देहाची विक्रीच काय, पण देहत्यागसुद्धां करायला तयार होईल; परंतु नवऱ्यांनीं संकटांत पडावें म्हणून कोणती आर्यपत्नी परक्यांचें दास्य पत्करील ? दादा, आर्य स्त्रियांनीं पतीच्या चरणां जें आपलें स्वातंत्र्य अर्पण केलें असतें तें फक्त पतीची, पतीच्या कुटुंबाची व त्याच्या सत्वाची सेवा करण्याकरितां; याशिवाय तिच्या संमतीवांचून तिचा पण लावतां येतो असें मानणें म्हणजे एका जिवाचें स्वातंत्र्य हरण करणें होय.

दुर्योधनः—धर्माधर्माचे धडे तुझ्या जवळून शिकायला मी कांहीं तुझ्या मागून जन्मलों नाहीं.

विकर्णः—माझ्यापासून शिकायचें नसेल, तर या वडोळ व ज्ञात्या पुरुषांपासून तरी शिका ! यांच्या भाषणाचा विपर्यास न करतां बोध घ्याल, तर स्वतःचें कल्याण करून तर घ्यालच; पण या दोन महापुरुषांचे आत्मे ज्या सिंहासनाच्या चिरस्थायित्वाकरितां तळमळतात, त्या या सिंहासनाचेंहि कल्याण केल्यासारखें होईल !

दुःशासनः—बडबड वंश करतोस का देऊं बळी या तरवारीला ?

विकर्णः—पण तरवारीचा प्रतिकार तरवारीनेंच होईल.

धृतराष्ट्रः—विकर्णा, तूं जा पाहूं येथून !

विकर्णः—दादा, आवल्या आशेप्रमाणें जातों; पण पितामह भीष्मांनीं मन थोडें निष्ठुर व गंभीर करून या प्रसंगी न्यायाचा जो उच्चार केला तो जरी सत्यालाहि धरून नव्हता, व असत्याहि धरून नव्हता तरी त्यानें सिंहासनाचा काळ लोकांचीं मनं संशयांत टाकून लांबणीवर नेला आहे. या वेळच्या

त्यांच्या ह्या उज्ज्वल स्वामिभक्तीतील रहस्य न ओळखतां जर आपण हा सतीचा छळ यापुढें असाच चालूं दिला तर लोकांना स्वतंत्र वाचा फुटेल आणि लांबलेला काळ जवळ येईल; व तो या सिंहासनाचे तुकडे तुकडे उडवील हें लक्षांत ठेवा ! (जातो).

दुर्योधनः—जा ! जा ! म्हणें तुकडे तुकडे उडवील ! पण निष्कारण जर कोणी आमच्यावर शस्त्र उचलील तर हस्तिनापुरच्या बेशीला लागलीच त्यांच्या शिरकमळांची माळ चढेल ! वीर हो, शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज असा !

शकुनीः—दुःशासना, दास्य कबूल करायला भाग पाड !

दुःशासनः—धर्मा, द्रौपदीवर जर तुझें प्रेम असेल आणि तिचा अमानुष छळ तुझ्या डोळ्यांसमोर होऊं नये अशी जर तुझी इच्छा असेल, तर आमचें दास्य स्वीकार म्हणून तिला आज्ञा कर ! तरच तुमच्याहि यातना चुकतील आणि तिच्याहि यातना चुकतील !

धर्मः—स्वतःच्या यातना चुकविण्याकरितां कोणता क्षत्रियवीर आपल्या प्रियपत्नीला पापाच्या डोहांत लोटेल ?

दुःशासनः—मग असा पण कां लावला ?

विदुरः—पण तो तुम्हीं कां जिंकला ? खोऱ्या वस्त्रूला खऱ्या वस्त्रूची नको नको म्हणत असतां आपणच किंमत द्यायची आणि नंतर फसवलें म्हणून उलट आपणच म्हणायचें; यालाच “ चोराच्या उलऱ्या दोंबा ” म्हणतात.

दुःशासनः—थेरड्या, जीभ उपटून काढीन.

दुर्योधनः—तो चळला ! त्याला खुशाल बडबडूं दे.

द्रौपदीः—(स्वगत) देवराया, अशा पतित काळांत आतां तुझ्यावांचून कोणाला विनवूं ? तुझ्याऐवजो आतांपर्यंत माणसांचीच याचना केली म्हणून तूं माझ्यावर रुष्ट होणार काय ? नाही. तूं रागवायचाच नाहीस ! कारण तुझ्या सृष्टीत दगडांचो कधीं फुलें होत नाहीत व फुलांचे कधीं दगड होत नाहीत. म्हणून आशा वाटते की, तुझें कोमल हृदय कधीं निष्ठुर बनायचें नाही.

दुःशासनः—द्रौपदी, या भरसभेंत तुझ्या अब्रूची विटंबना होऊं नये, अशी जर तुझी इच्छा असेल, तर मुकाय्यानें दास्य कबूल कर !

द्रौपदीः—(स्वगत) देवा, तुझ्या सृष्टींत जे चमत्कार घडत नाहींत ते या माणसांच्या सृष्टींत घडतात. तुझ्या सृष्टींत कोमलतेला निष्ठुरतेचें रूप मिळत नाहीं; पण येथें कमलार्ची हृश्यें दगडार्ची होतात. अरे, पिशाच्चांच्या सृष्टीपेक्षांहि येथें अद्भुतपणा सांठवला आहे. कारण पिशाच्च-सृष्टींत माणसांना बंदी आहे; पण माणसांच्या सृष्टींत पिशाच्चं-दिवसा-ढवळ्या छत्रचामरांच्या डौलांत वावरतांना दिसतात. तेव्हां या पिशाच्चांच्या दाढेंत सांपडलेली ही दीन अवला तुझ्यावांचून कोण वांचवणार ? पतिरायांनीं जर मला संकटमुक्त करण्याकरितां उडी घातली तर मी मुक्त होणारच नाहीं; पण ते मात्र व्यर्थ बळी पडतील. तेव्हां तुझ्यावांचून आतां कोणाची कांस धरूं ?

दुःशासनः—द्रौपदी, अद्याप विचार होत नाहीं अं ! पण तुला कळून चुकलें ना कीं, आतां कौरवांवांचून कोणी त्राता नाहीं म्हणून ? रडूं नकोस; अजून शांत होऊन थोडा विचार कर !

द्रौपदीः—(स्वगत) हायरे देवा ! गोपाळा, माझ्या बंधुराया, घाव लागलेली तुझी करांगुली जेव्हां पीतांबर फाडून मी बांधली, तेव्हां 'तार्ई, जिवाची पर्वा न करतां तुझ्या संकटी मी धांवत येईन ' असें म्हणाला होतास; पण तूंही आतां द्वारकेंत आहेस ! तुला धांवत यायला माझा निरोप कोण सांगेल ? देवा, तूंच माझ्या कृष्णाला निरोप सांग आणि तूंच या वेळीं मला साहाय्य कर ! धांवरे दयाळा !—

पद—मांड; केरवा.

लवकरी धांव रे ! लवकरी पाव रे ! हे कमला-वरा मला ॥धृ०॥ दे मज थारा राया । मी किंकरि पायां । अति दीन धर्म-जाया । तूंचि तारी रे मला ॥ हे कमला-वरा ॥ १ ॥

दुःशासनः—द्रौपदी, अद्याप विचार होत नाहीं ?

द्रौपदीः—शाला विचार !

भीम—द्रौपदीच्या वहाला लागणारा हात उपटून काढणारा हा तुमचा कर्दनकाळ भीम तुमच्यापुढे.
उभा आहे. [पृष्ठ १०७.

अंक ४ था

दुःशासनः—मग दास्य कबूल करतेस ?

द्रौपदीः—आतांहि तुमच्यासह सर्व जगाला मी दास करतें.

दुःशासनः—हट्टी ! चवचाल वायको कुठली ! (तिला घरून ओढंतो) पति गुलाम झाले असतांहि आमचें दास्य मान्य करीत नाहोंस ?

क्या चवचाल जगाच्या विलासमंदिरांतील विलासिनी होऊन मिरवायचें आहे ? पण तुला राजमंदिरापेक्षां भिकारड्यांच्या झोंपडींतील मीजचे अधिक आवडणार ! पण अगोदर दास्य कबूल कर आणि नंतर पाहिजे त्याशीं विलास कर !

द्रौपदीः—सैताना ! जीभ आटोप आणि माझा हात सोड ! नाहीं तर ज्या न्यायदेवतेचें या सिंहासनाला अधिष्ठान आहे ती देवता सूर्य-नारायणाच्या रूपानें येथें प्रगट होऊन तुला आणि या सिंहासनाला जाळून भस्म करील !

दुःशासनः—कोण जाळतो तें मला पहायचेंच आहे ! सारें ब्रह्मांड कोसळून जरी तुझ्या मदतीला आलें; तरी त्यालाहि लाथाडून एका हातानें तुझे हे असे कंठ धरतों आणि दुसऱ्या हातानें तुझा असा पदर ओढून तुला या भरदरवारांत नग्न करतों; नाहीं तर दास्य मुकाट्यानें कबूल कर !

द्रौपदीः—विश्वंभरा ! तूंच ! तूंच ! तूंच ! येरे आतां !

दुःशासनः—अद्याप दास्य कबूल करतेस कीं नाहीं ?

द्रौपदीः—नाहीं.

दुःशासनः—हट्ट सोडीत नाहींस ?

द्रौपदीः—नाहीं !

दुर्योधनः—मग तिला नग्न करून या माझ्या डाव्या मांडीवर बशीव !

भीमः—(एकदम उठून) पण त्या मांडीचा विध्वंस करणारा आणि द्रौपदीच्या वस्त्राला लागणारा हात उपटून काढणारा हा तुमचा कर्दन-काळ असलेला भीम तुमच्यापुढें उभा आहे.

धर्मः—भीमा ! शांत हो !

भीमः—आतां कसली शांति ! या दुरात्म्यांनीं पेटविलेल्या दुष्कृ—

त्यांच्या प्रचंड वणव्यांत शांतीची आहुति पडली ! भीमाला असलेले धर्माचे बंधन जळाले ! न्यायनीतीचा लय झाला ! कुलक्षयाचे पाप माझ्यावर बसो वा न बसो ! पांडव जगोत वा न जगोत ! अगोदर या दांतांनी या दोघांच्या नरड्या फोडून त्यांतील रक्त मी पिणार ! आणि कोणीहि माणूस करणार नाही असें भीषण कृत्य आज हा भीम करणो सोडा मला !

दुर्योधनः—धर्मा, भीम जर शांत झाला नाही; तर युद्धाचे शिंग फुकल्यावांचून रहाणार नाही !

धर्मः—अरे, थोडा वेळ तरी शांत रहा !

भीमः—अद्यापहि शांत राहूच का ? देव-ब्राह्मणांनी अभिमंत्रून पावन केलेले प्रियपत्नीचे केस दुष्टानें आपल्या एका हातांत धरले आहेत, दुसऱ्या हातानें तिचा पदर ओढून तिच्या अब्रूची विटंबना चालविली आहे आणि एका खलानें तिच्याकरितां आपली मांडी पुढें केली आहे. जिचा करुणस्वर ऐकून जगांतील सारे निर्जीव पदार्थ वितळून गेले आहेत असें भयानक चित्र डोळ्यांसमोर उभें असतांना शांत रहा म्हणून उपदेश करितां ? लाज नाही वाटत तुम्हांला ? आपल्या बायकोची आपल्या डोळ्यांसमोर चाललेली विटंबना पाहून एखादा पंडतुद्धां मारूं किंवा मरूं असा निश्चय करील. मग वीरपुत्र म्हणून नांवाजलेले पांडवच कसे आज पंढाहून पंढ बनले ? हा कानांना व डोळ्यांना सहन न होणारा करुणेचा भयानक देखावा पाहून त्रयस्थांचीसुद्धां मर्थां भडकून जातील, छातीचे बंद तटातट तुटतील आणि या चटोर जिभलींच्या कोल्ह्यांना खाऊं कीं गिळूं असें वाटेल; पण दादा, तुम्हांला अशा प्रसंगीहि शांति आठवते ! हा मन मेल्याचा परिणाम कीं, जुगाराला चटावलेल्या हाताचा परिणाम ? ज्या हातानें हा प्रियपत्नीचा छळ कराविला तो हातच अगोदर तोडून टाकला पाहिजे. (धर्माचा हात तोडूं पहातो).

द्रौपदीः—नका ! नका नाथ ! तसें करूं नका ! (दुःशासनाच्या हाताला झटका मारून भीमाला ओढून धरते.) धर्मात्म्याला दोष

लावू नका ! त्यांच्यावर निष्कारण संतापू नका ! माझ्या उळाला त्यांचा जुगारू हात कारण झाला नाही. तर त्यांची अजातशत्रुत्वाची समानधर्मी दृष्टि झाली ! हा दोष नसून कोणालाहि साध्य न होणारा असा ईश्वरी सद्गुण आहे. त्या सद्गुणाला कपटी शत्रूने घेरले तेव्हा दोष कोणाला लावता ?

शत्रूने निःश्रीमा ! पाहतोस काय ? माझा हात तोड ! इतकेंच काय ? पण या धर्मावर जिवंतपणी अग्नि घाल ! तरी मला प्रायश्चित्त अपूर्णच !

भीमः—हाय ! हाय ! धर्म की प्रिय साध्वीची अत्रू ?

द्रौपदीः—धर्मच ! नाथ, या द्रौपदीच्या अत्रूपेक्षां राजा धर्माच्या सत्वालाच अधिक किंमत द्या ! या द्रौपदीपार्या पांडवांतील धर्मात व शौर्यात फूट पडली आणि अखेर त्यांचा अधःपात झाला असेंच शहाणें जग म्हणेल.

भीमः—देवी, मग या संकटकाली तुझे संरक्षण कोण करील ?

द्रौपदीः—नाथ, आपण जर धर्मावरच श्रद्धा ठेवून चाललां आणि पांडवांतील जूट जर अशीच कायम राहिली तर साऱ्या विश्वाचा राजा, धर्मरायाच्या शांतीच्या शक्तीने, त्या दैदीप्यमान् अशा सामर्थ्याने येथे धांवत येईल आणि या तुमच्या दासीला आत्मतेजाची—त्या अघटित सामर्थ्याची जोड देईल. मग कौरवच काय पण प्रसंगच आला तर ही द्रौपदी अखिल विश्वाला दग्ध करील. नाथ, पहा ! पांडवांतील ऐक्यतेचा, प्रत्यक्ष धर्ममूर्तीच्या सत्वाचा हा तेजःपुंज गोल पहा ! हा विश्वात्मा विश्वाचें मंदिर सोडून पांडवांच्या या लहानशा दासीला आत्म्याच्या समर्थ पदावर चढविण्याकरितां विद्युद्देगानें धांवून येत आहे ! (विष्णु प्रगट होतो).

भीमः—अंहाहा ! दिसली ! या धर्ममूर्तीची—या मूर्तिमंत शांतीची—असाक्षात्कारी देवता मला दिसली ! हे सहस्रावधि चंद्रसूर्यांचें तेज भण करणाऱ्या देवते, हे विश्वाचा नानारंगी रंगपट रंगविणाऱ्या शार्दूले, तु साक्षा ठेवून, या देवब्राह्मणांच्या पायांची शपथ घेऊन मी प्रतिज्ञा

करतो की, मला धर्माज्ञा होतांच सर्तीला दाखविलेली खलाची मांडी आणि ब्रह्ममंत्रानें पुनीत झालेले याज्ञसेनीचे केस व पदर ज्या हातांनी धरले ते हात तात्काळ मुळासकट उखडून काढीन. तसें नच झालें तर त्याचक्षणीं मी चितेचें पाणिग्रहण करीन. पण धर्माज्ञा बाहेर पडेपर्यंत हे ब्रह्ममूर्ते, तुझ्या शांतीचा मला पाठिंबा दे !

द्रौपदीः—तसाच प्रसंग आला तर शत्रूच्या रक्तानें माखलेल्या पतिरायांच्या हातांनीच ही वेणी घालून घेईन. नाही तर हे केस असेच आजन्म मोकळे ठेवीन.

विदुरः—धृतराष्ट्रा, सिंहासनाची अभिष्टात्री देवता संतप्त होऊन त्याला धक्के मारूं लागली, तरी तुझी ज्ञानदृष्टि अद्याप उघडत नाही ? धृतराष्ट्रानें द्यूतापार्यां हास्तिनापुरचें सिंहासन बुडविलें आणि कुलाचा विध्वंस करविला असें जग तर म्हणेलच; पण तुझे सारे पूर्वजसुद्धां स्वर्गातून तुझा धिःकार करतील !

शकुनीः—(स्वगत) डाव फसतो कीं काय ? (उघड) दुःशासना, अशी बावळी मुद्रा करून उभा कां ? हो पुढें ! सूर्य अस्ताला गेला; तरी एक स्त्री तुझ्या शब्दाला अद्याप मान देत नाही ? घाल हिच्या निन्यांना हात आणि कर नम्र !

द्रौपदीः—शकुने, हे दुष्टा, सूर्य अस्ताला गेला नाही; तर हा पहा येथें—या हृदयांत उगवला आहे. (विष्णूचें अंतर्धान) धृतराष्ट्रा, पुत्रांची आणि तशीच सिंहासनाची जर तुला अपेक्षा असेल; तर पुत्रांना दुराचारासून परावृत्त कर ! कारण ही द्रौपदी आतां सामान्य स्त्री उरली नाही. सान्या विश्वाची संहारकर्ती व त्याची जन्मदात्री अशी ही एक शक्ति आहे. पहा ! ज्ञानदृष्टीनें माझ्याकडे पहा ! म्हणजे या आत्मतेजाच्या प्रभावानें माझ्या ठिकाणीं अंतर्धान पावलेलें सारें विश्व ला दिसेल. (निश्चल उभी रहाते).

शकुनीः—अरे, उभा कां ?

दुःशासनः—छे ! मामा, ही द्रौपदी खास नव्हे ! साक्षात् अग्नी हा तेजःपुंज गोल आहे. कोट्यवधि सूर्यांच्या तेजाला फिकें पाडणाऱें

एक तेज आहे. अरे बापरे ! दूर करा मला ! यांत एक माणूस आहे; पण त्याला सिंहाचा अक्राळ विक्राळ जबडा आहे. त्याला हात आहेत; पण त्याची नखे पशूसारखी तीक्ष्ण आहेत. तो मला आपल्या दाढेंत घेण्याकरितां व आपली नखे माझ्या पोटांत खुपसण्याकरितां पुढें येत आहे ! (मूर्च्छित पडतो. दुर्योधन, कर्ण व शकुनी सांवरतात).

शकुनी:—(स्वगत) सारा व्यूह ढांसळणार; नव्हे ढांसळलाच !

द्रौपदी:—(पुनः विष्णूचें दर्शन) हे शांतिब्रह्माच्या शामलमूर्ते ! विश्वाचें सिंहासन सोडून या दासीकरितां येथपर्यंत धांवत आलास होय ! पण दुष्टांच्या निर्दलनार्थ तुझ्या हातांत गदा नाही, तें सुदर्शनचक्रहि नाही. मग असा निःशस्त्र कसारे आलास ? कां माझी तुला कीव आली नाही आणि यां दुष्टांचा अजून राग आला नाही ? भूमीवर जेव्हां पापी वावरत असतात, तेव्हां त्यांच्या पाठीवर पाय देऊन आपल्या आवडत्या आयुधांसह तूं हि विहार करीत असतोस ना ? मग असा बालरूपानें कां प्रगट झालास ? शांतीची नील कांति कां धारण केलीस ? काय म्हणतोस ; मला भीति वाटूं नये म्हणून ? मला भीति वाटूं नये म्हणून तूं बालरूपानें प्रगट झालास ? मला भीति वाटूं नये म्हणून तूं हांसरा चेहरा केलस ? नारायणा, माझ्या आनंदाकरितां का तूं एवढें नाटक केलंस ? ये ! माझ्या हातावर ये ! मी तुशी आई होऊन तुझे लाड पुरवितें, तुझे मुके घेते, तुला खाऊं देते !

पद—भैरवी; त्रिताल.

येरे वाळा ! राजस राजीवा । लीला तुझ्या बघूं दे
नवोनवा ॥ धृ० ॥ केली केलि । जाहली संहारणी ।
मोदें कोठें बैससी सिंहासनीं । कळेना तुझा हा
पसारा । भवा ॥ १ ॥

(विष्णूची मूर्ति नाहीशी होते).

दुर्योधन:—(सावध होत चाललेल्या दुःशासनास) ऊठ ! बाबा !
अरे, ही द्रौपदीच आहे. हो. सावध हो ! आणि नाट पहा !
(दुःशासन उठतो).

दुःशासनः—होय. ही द्रौपदीच आहे. मग आतां हिच्या निरीला हिसडा मारतो ! द्रौपदी ! (पुढें जातो तोंच दचकून मार्गें येतो) धांवा ! माझे नरडें फोडलें ! माझ्या पोटांत नखें खुपसली ! सारे कौरव या नरपशूनें आपल्या दाढेंत घेतले ! कौरवांच्या चिता पेटल्या ! कौरवास्त्रियांचा घोळका जमला ! त्यांच्या आकांतांनीं आकाश कोसळलें ! वावा रडतात ! आई रडते ! सर्व अंगाला आग लागली ! लाही फुटू लागली ! झाला ! घात झाला ! बुद्धिमती, हे प्रियसाध्वी, धांव ! तुझ्या नवऱ्याचा घात झाला !

बुद्धिमतीः—(प्रवेश करून द्रौपदीचे पाय धरते) बाई, तुमच्याच पायांच्या पुण्याईनें मी वांचलें ! पहारेकऱ्यांनीं मला फुलासारखी झेलली ! तुमची पुण्याई वांट्याला आली ! त्याच पुण्याईनें माझे पति—ते कसेहि असले, तरी माझे पति—मला सुखरूप द्या आणि या एका बहिणीला चुडेदान केल्याचें पुण्य आपल्या पदरांत घ्या !

द्रौपदीः—(विष्णूची मूर्ति प्रगट होते) (स्वगत) दुडु दुडु धांवत कुठें रे गेला होतास ! भगवंता, तुझे पाय थकले ? ये, दाबून देतें ! त्यांना तूप चोळतें ! तुझ्या गुलाबी गालांना लाली चढली ! थकलास कारे ? कां तुला दृष्ट लागली ? ये वाळा, तुझी दृष्ट काढतें ! हांसतोस ? मी वेडी म्हणून मला हांसतोस ? हा लबाडा !

धृतराष्ट्रः—विदुरा हें काय अद्भुत घडत आहे ?

विदुरः—परमेश्वर दुष्टांना कसा रुष्ट झालेला दिसतो आणि सज्जनांना कसा कोमल आणि हांसरा दिसतो त्याचा हा अद्भुत देखावा आहे !

द्रौपदीः—(स्वगत) देवा, माझ्या प्राणाकरितां स्वतःच्या प्राणा मुकलेली बुद्धिमती कुठें आहे. (विष्णूची मूर्ति नाहीशी होते) (उ कोण बुद्धिमती ! ऊठ ! देवदयेनें वांचलीस ! मला कडकडून भेट !

बुद्धिमती:—माझ्याप्रमाणेंच पतिरायांना वांचवून मला चुडेदान दिल्यावांचून मी हे पाय सोडणार नाही !

द्रौपदी:—वांचविणारा विश्वाचा चालक समर्थ आहे ! त्याची कृपा होईल तर तुझ्या पतीला वीरासारखें रणांगणावर मरण येईल. देव तुझ्या पतीला सुखी ठेवो ! ऊठ !

धृतराष्ट्र:—(स्वगत) साध्वीनें औदार्यानें लाजविलें ! (उघड) द्रौपदी, हें सिंहासन प्रसन्न झालें. तुला काय मागायचें तें माग !

शकुनी:—(स्वगत) झाला ! सर्वस्व घात झाला !

द्रौपदी:—मामंजी, आपण मला माग म्हणतां म्हणून मागतें; मी क्षत्रियपत्नी आहे, मला एकच वर आपत्काळी घेण्याचा अधिकार आहे; म्हणून मागतें की, पांडवांना शस्त्रास्त्रांसह या दास्यांतून मुक्त करा ! आपण जर मला एवढें दान दिलें; तर इंद्राचें राज्य दिल्यासारखें होईल !

धृतराष्ट्र:—जिनें आपल्या आत्मसामर्थ्याच्या बळावर विश्वाचा विश्वंभर प्रसन्न करून कौरवकुलाचा आणि या सिंहासनाचा नाश टाळला, तिला जगताचें राज्य दिलें तरी पुरणार नाही ! जा ! देवी, तुझ्या पतींना त्यांचें सर्वस्व परत करून मुक्त केले आहे !

सर्व पांडव:—हस्तिनापूरच्या सिंहासनाचा जयजयकार असो !

दुर्योधन:—अरेरे ! घात झाला ! बाबा, सर्वस्व परत केलें ! कौरवांचा घात केला ! हे तुमचे शंभर पुत्र आतां तुम्हांला कायमचें मुक्कले म्हणून समजा ! आतां जगण्यापेक्षां आत्महत्याच तोंक ! (दुर्योधन व दुःशासन जातात)

शकुनी:—धृतराष्ट्रा, परत घे ! वर परत घे ! पुत्र असून निपुत्रिक होऊन नरकाचें माधन करूं नकोस ! घे ! दुर्योधनाकरितां वर परत घे !

धृतराष्ट्रः—मी निपुत्रिक होऊन नरकांत पडलों तरी चालेल ! प
हैं हस्तिनापुरचें सिंहासन निष्कलंक राखण्याकरितां दिलेला वर कधींह
परत घेणार नाही !

शकुनीः—(स्वगत) शेवटीं साय्या व्यूहावर म्हातान्यानें गदा
घातलीच ! (जातो).

धृतराष्ट्रः—जा ! धर्मा, तुम्हीं सर्व इंद्रप्रस्थाला आनंदानें परत जा.
(द्रौपदीसह पांडव नमस्कार करतात).

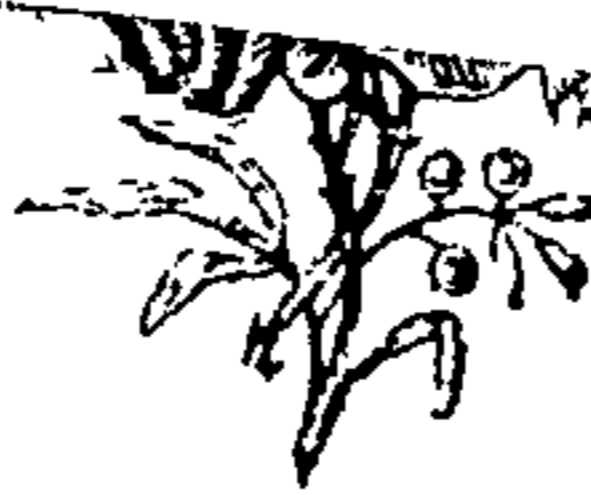
सर्व वडीलः—चिरायु भव ! चिरायु भव ! ! चिरायु भव ! ! !
(पडदा पडतो).

अंक ४ था समाप्त.

कविकृष्णार्पणमस्तु ! कविकृष्णार्पणमस्तु ! ! कविकृष्णार्पणमस्तु ! ! !

IRBK-0101121

IRBK-0101121

IRBK-0101121